

Karol Łopatecki

Uniwersytet w Białymstoku
k.lopatecki@uwb.edu.pl

Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy *Descriptio Ducatus Polocensis* Stanisława Pachołowieckiego (1580)¹

Abstract

The Origins and Military Usefulness of the Map *Descriptio Ducatus Polocensis* of Stanisław Pachołowiecki (1580)

The paper analyses a cartographic work of Stanisław Pachołowiecki printed in Rome in 1580 entitled *Descriptio Ducatus Polocensis*. The author focuses on the origins of the manuscript version of the map and its usefulness in military operations. The analysis indicates that the map was created on the basis of previously gathered cartographic drafts, itineraries, and knowledge possessed by the commanders active on the territory of the Principality of Polotsk. Stanisław Pachołowiecki developed the map as early as in the 1st half of 1579 and it became the basis for strategic and operational activities undertaken during the military council in Svir. The map of the Principality of Polotsk depicts changes that may be described as the “early-modern cartographic turn”. In the second half of the 16th century, Polish and Lithuanian commanders began to plan and prepare military operations using a map. Thus the management of space on a strategic level commenced, which affected the development of operational planning.

Keywords: military cartography, Stanisław Pachołowiecki, 1579 Polotsk campaign, strategy, operational activities in the 16th century

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki *Opus* (nr 2014/15/B/HS2/01104) *Związki literatury polskiej i kartografii w XVI – I poł. XVII w.*

Wstęp

Trzy wyprawy wielonarodowych wojsk Stefana Batorego na Carstwo Rosyjskie (1579–1582) stanowią przełom w niemal każdym aspekcie wojskowości staropolskiej, w tym i w kartografii. Wówczas po raz pierwszy mapy i plany stały się podstawą działań strategicznych, operacyjnych i taktycznych². Wynikało to z kilku powodów. Po pierwsze, już w okresie poprzedzającym rządy w Rzeczypospolitej księcia Siedmiogrodu wykształciła się świadomość wykorzystania kartografii wojskowej. To za panowania Zygmunta Augusta inżynieria i kartografia nieśmiało przenikała najpierw do prac teoretyków wojskowości, a następnie do praktycznych działań wojennych³. Po drugie, wyprawy z lat 1579–1582 należały do niewielu działań ofensywnych podejmowanych w okresie istnienia Rzeczypospolitej⁴. Tym samym o komunikację, transport, aprowizację, czyli najogólniej mówiąc, o szlaki komunikacyjne, dbano bez porównania bardziej niż podczas innych konfliktów zbrojnych. Stąd i rola kartografii była o wiele większa niż w kampaniach prowadzonych na własnych, dobrze rozpoznanych terenach.

Należy zauważyć, że *Descriptio Ducatus Polocensis* Stanisława Pacholowieckiego nie jest najstarszą mapą *stricto* wojskową powstałą

² K. Buczek, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 8 (1934), z. 3, s. 3–15; *idem*, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 7 (1933), z. 2, s. 69–121.

³ Szerzej o tym w trzech artykułach: K. Łopatecki, *Wykorzystanie map w działaniach strategicznych do 1586 roku w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 511–566; *idem*, *Mapy w planowaniu działań operacyjnych armii polskiej i litewskiej do początków panowania Stefana Batorego*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 567–607; *idem*, *Rola map i planów w działaniach taktycznych wojsk polskich i litewskich do początku panowania Stefana Batorego*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 609–663.

⁴ O defensywnej ideologii szlacheckiej: J. Urwanowicz, *Wokół ideologii przedmurza chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 29 (1984), s. 185–199.

na ziemiach Rzeczypospolitej w XVI wieku. Wcześniejsza i najstarsza znana została narysowana dwa lata wcześniej (1577) podczas wojny prowadzonej przez Batorego z Gdańskiem. Przy okazji tego konfliktu powstały przynajmniej trzy źródła kartograficzne⁵. Mapa najważniejsza z punktu widzenia badań nad wojskowością nie zachowała się, jej pozostałością jest jedynie legenda, którą odnotował Stanisław Sarnicki. Na jej podstawie można stwierdzić, że mapa przedstawiała obszar na długość przynajmniej 35 km dolnego biegu Wisły. Na mapie umieszczono Gdańsk, Pruszcz Gdański, Tczew oraz Lubieszowo Tczewskie. Zaznaczono nie tylko układ hydrologiczno-urbanistyczny, ale wskazano również dwa mosty zbudowane przez walczące ze sobą wojska – jeden królewski, drugi gdański⁶. Znaczenie mapy z oblężenia Gdańska było jednak bez porównania mniejsze niż mapy Pachołowieckiego, co wynikało ze specyfiki walk prowadzonych na Połoczczyźnie. Niemniej jednak doświadczenie wyniesione z Prus Królewskich z lat 1576–1577 mogło stanowić intelektualny impuls do takiego działania.

W niniejszym artykule prezentuję okoliczności stworzenia przez Stanisława Pachołowieckiego mapy Księstwa Połockiego i potencjalnego jej wykorzystania przez armię Stefana Batorego. Faktem jest, że sztych wykonano w Rzymie w 1580 roku na podstawie uprzednio przygotowanego przez Pachołowieckiego rysunku. Oczywiście publikacja grafiki zatytułowanej *Descriptio Ducatus Polocensis* mia-

⁵ Dwie mapy mają charakter propagandowo-kronikarski i raczej nie były użyteczne do celów wojskowych – mogą ewentualnie stanowić przetworzony efekt prac na potrzeby taktyczne. Były to przedstawienia o charakterze pejzażowym dalekie od wymagań stawianych w kartografii. *Die Belagerung Königlicher Majestet zu Polen des Hauses zur Weisselmunde für Danziko, geschehen im Augusto Anno 1577*, Biblioteka Gdańska PAN, Zbiory Grafiki, nr 5664; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa*, t. 2, Kraków 1912, s. 20 i ryc. 16; W. Behring, *Beitrage zur Geschichte des Jahres 1577*, II: *Die Berichte der kursachsischen Gesandten Abraham von Bock und Dr. Andreas Pauli uber die Friedensvermittlung zwischen Konig Stephan Bathory und der Stadt Danzig*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 45 (1903), po s. 112.

⁶ S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 479.

ła duże znaczenie propagandowe⁷, manifestowała sukces militarny Rzeczypospolitej, legitymizowała przejęcie, a w zasadzie odzyskanie Połoczczyzny. Natomiast jeżeli mapa ta (w wersji rękopiśmiennej) odegrała jakąkolwiek rolę operacyjną i strategiczną, to tylko w sytuacji, gdy została przygotowana na potrzeby kampanii 1579 roku – a zatem wiosną lub wczesnym latem⁸.

Tymczasem według historyków mapa powstała po zakończeniu działań wojennych na Połoczczyźnie. W artykule prezentującym aspekt organizacyjny działań wojennych Stefana Batorego Henryk Kotarski stwierdził, że właściwie pierwsza wyprawa na Połock była przygotowywana bez odpowiednich źródeł kartograficznych. Batory miał co prawda mapy wielkoskalowe, ale ich poziom dokładności był bardzo słaby. Pierwsza redakcja mapy Macieja Strubicza powstała po zakończeniu pierwszej kampanii, choć jeszcze w 1579 roku. W konkluzji Kotarski stwierdza, że w celu wykonania map i planów musiał Stefan Batory wziąć ze sobą kartografów – Stanisława Pachołowieckiego i Piotra Franka. Efektem ich pracy (po zakończeniu działań wojennych) była mapa Połocka i plany siedmiu twierdz⁹. Również

⁷ Por. J. Niedźwiedź, *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna w działaniu: przypadek Atlasu Księstwa Połockiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 477–510; G. Franczak, *Polotia recepta. Mapa Księstwa Połockiego jako tekst propagandowy* (w przygotowaniu).

⁸ G. Franczak, *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pachołowieckiego z 1580 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 203–204, stworzył drzewo genealogiczne, czyli stemmę prac Stanisława Pachołowieckiego. Zaznaczył on kształtowanie się kolejnych wersji map rękopiśmiennych i drukowanych w następujący sposób: „ω – Archetyp – oryginalna rękopiśmienna mapa Pachołowieckiego (1579); α – Kopia mapy Pachołowieckiego wykorzystana przez G.B. Cavalieriego; [...] A – S. Pachołowiecki, G.B. Cavalieri, *Descriptio Ducatus Polocensis* (1580)”. W niniejszym artykule interesuje mnie właśnie archetyp ω.

⁹ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, cz. 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), z. 1, s. 81–82, 124; *idem*, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, cz. 3, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), nr 2, s. 90.

Karol Buczek, nie pisząc wprost o czasie powstania mapy Pachołowieckiego, wskazuje, że została ona wykonana w pierwszej połowie września, „a wtedy jeszcze nie mógł on [Pachołowiecki – K.Ł.] posiadać lepszych wiadomości o terenie wojny, która przeniosła się do Połoczczyzny dopiero w drugiej połowie lipca”¹⁰. Badacz przyjmuje więc, że stworzenie dobrej mapy możliwe było tylko po przeprowadzeniu całej kampanii wojennej.

W mojej ocenie jest to odwrócenie kolejności. O ile mapy mało-skalowe i plany twierdz wykonywane być powinny na początku działań oblężniczych, o tyle mapę operacyjną należało wykonać przed wyprawą lub w najgorszym razie w chwili jej rozpoczęcia. W przeciwnym razie sens i przydatność takiego dzieła kartograficznego byłaby nikła.

Kolejna kwestia dotyczy stopnia użyteczności mapy Księstwa Połockiego podczas prowadzonej wojny. Karol Buczek bardzo krytycznie ocenia dzieło Pachołowieckiego i wykonanej rok później mapy Sulimowskiego, stwierdzając, że obie prezentacje mają: „wadliwą orientację, niedokładne przedstawienie sieci hydrograficznej, znaczne przewiększenie sygnatur miejscowości w stosunku do skali mapy, małą liczbę zaznaczonych osiedli, zniekształcenia kierunków i odległości itp?”. Ich wartość była więc iluzoryczna – okazywały się bardziej przydatne w negocjacjach dyplomatycznych niż podczas działań bojowych¹¹. Należy podkreślić, że swoje krytyczne uwagi autor opierał na niedoskonałych dziewiętnastowiecznych reprodukcjach mapy¹².

¹⁰ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 81.

¹¹ K. Buczek, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, s. 8; K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 80–81.

¹² М.А. Коркунов, *Карта военных действий между русскими и поляками в 1579 г. и тогдашние планы г. Полоцка и его окрестностей*, „Журнал Министерства народного просвещения” 15 (1837), № 8, s. 235–249. Tłum. polskie: [M.A. Korkunow], *Karta operacyj wojennych w wyprawie Polaków przeciw Rosyjanom w roku 1579 i plany ówczesne miasta Połocka z przyległymi twierdzami. Wyjątek z Dziennika Ministerstwa Oświecenia Narodowego r. 1837, Sierpień, numer VIII*, Wrocław 1840, <https://polona.pl/item/42216769/1/> (dostęp: 10.06.2017).

Jednym z istotnych osiągnięć bogatej twórczości innego uczonego, Stanisława Alexandrowicza było częściowe dowartościowanie mapy operacyjnej Stanisława Pacholowieckiego¹³. Po pierwsze, zweryfikował on jej skalę z dotychczas przyjętej 1 : 700 000 na 1 : 545 000 i ocenił prezentowaną na niej powierzchnię na 38 000 km². Po drugie, ustalił, iż mila polska zaznaczona na mapie to odległość równa 5,6 km, co odpowiadałoby litewskiej *mila communis*. Po trzecie, ocenił, że mapa nie jest zorientowana na północ, lecz na północny wschód – wschód¹⁴. Alexandrowicz stwierdził: „W sumie obraz terenu na mapie Pacholowieckiego jest znacznie zniekształcony”; dodał wszakże: „Mimo braków, mapa Księstwa Połockiego zapewniała jednak ogólną, w miarę szczegółową, orientację w skomplikowanym obrazie sieci wodnej i osadniczej obszaru działań wojennych roku 1579”¹⁵. Jednakże w dalszej części pracy zgodził się z ogólnie negatywną oceną Karola Buczka¹⁶.

Pozornie niemożliwe wydaje się udzielenie odpowiedzi na dwa sformułowane we wstępie pytania: o czas powstania i przydatność wojskową badanego obiektu. Prowadzona od dziesięcioleci kwerenda archiwalna przyniosła więcej niż skromne efekty. Od dawna znamy zaledwie dwie istotne informacje. Pierwsza: 20 września 1579 roku Jan Zamoyski informował Caligarię o wykonaniu map dotyczących działań wojennych 1579 roku¹⁷. Druga: 25 października

¹³ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 60–61.

¹⁴ Ustalenie to można oprzeć na mapie Stanisława Sulimowskiego, która w polowie jest powtórzeniem mapy Pacholowieckiego, gdzie mamy do czynienia z orientacją północno-wschodnią. Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A, k. 88.

¹⁵ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 61.

¹⁶ *Ibidem*, s. 169; *idem*, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989, s. 192.

¹⁷ J. Zamoyski do J.A. Caligarię, Dzi[s]na 20 IX 1579, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 1: 1553–1579, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904, s. 362; K. Buczek, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, s. 81.

Maciej Strubicz prosił kanclerza wielkiego koronnego o dostarczenie mu „*chorographiam* Księstwa Wielkiego Litewskiego”. Kartografowi chodziło niewątpliwie o mapę Stanisława Pachołowieckiego, Strubicz podkreślał bowiem, iż posiada „pewną o tym wiadomość, że tych czasów wojennych J[ego] Kr[ólewski] M[óść] gruntowniejsze a pewniejsze opisanie tamty ziemy ma litewskiej”¹⁸. Daje to wszystko jedynie względną możliwość datowania *ante quem*: mapy z kampanii połockiej nie powstały później niż we wrześniu 1579 roku.

Pomimo ograniczonej bazy źródeł opisowych jesteśmy jednak w doskonałej sytuacji, jeśli chodzi o źródła kartograficzne. Dysponujemy dwiema mapami powstałymi w odstępie rocznym, obejmującymi ten sam obszar. Możemy zastosować metodę porównawczą obu źródeł. Punkt odniesienia stanowić będzie mapa Stanisława Sulimowskiego, która uwzględniała dorobek całej kampanii 1579 roku oraz dodatkowo akcji wywiadowczej przełomu lat 1579 i 1580¹⁹. A zatem należy skonfrontować obie mapy w tych obszarach, na których toczyły się działania wojenne od lipca do połowy września. Jeżeli u Pachołowieckiego odnotujemy braki ważnych informacji uzyskanych podczas kampanii 1579 roku, należy uznać, że sekretarz królewski wykonał swoją mapę przed wyprawą²⁰.

Trzecie pytanie badawcze wiąże się z oceną, czy możliwe było wykonanie odpowiednio precyzyjnej mapy bez prac kartograficznych prowadzonych osobiście w terenie. Problem ten wiąże się ze sposobem tworzenia omawianego dzieła.

¹⁸ M. Strubicz do J. Zamoyskiego, Grąbów 25 X 1579, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego...*, t. 1, s. 371.

¹⁹ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, cz. 3, s. 132–134. W przypadku mapy Sulimowskiego pojawia się analogiczne pytanie jak przy pracy Pachołowieckiego: czy wykonano ją po kampanii wojennej 1580 roku czy też przed? Dla naszych rozważań jest to jednak kwestia drugorzędna.

²⁰ Wiemy, że Pachołowiecki nanosił poprawki na wersję mapy przygotowanej do druku – uwzględniał plany twierdz wykonane na miejscu i wiernie odwzorowywał na rysunku.

Okoliczności powstania mapy Księstwa Połockiego

Niemal każdy historyk wojskowości mający wskazać terytorium dawnej Rzeczypospolitej, na którym mapa operacyjna najbardziej się przydała, wskazałby ziemię połocką²¹. Całe pogranicze z Carstwem Moskiewskim w XVI wieku było terenem niespokojnym, jednakże dawne Księstwo Połockie stanowiło obszar szczególny²². Po upadku Smoleńska w 1514 roku to Witebsk i Połock stały się głównymi kierunkami ekspansji państwa moskiewskiego. Opanowanie tych ziem w zasadzie torowałoby bezpośredni dostęp do Wilna. W 1563 roku wojska Iwana IV Groźnego zdobyły Połock, co stało się zarzewiem niemal nieustannych konfliktów na tym obszarze²³. Władcy Moskwy nie byli w stanie opanować całego terenu, utrzymywali jednak Połock, dzięki czemu kontrolowali strategiczną żeglugę po Dźwinie²⁴. Jednocześnie krok po kroku zdobywali lub budowali umocnienia wokół Połocka, aby zabezpieczyć zdobycy i poszerzyć obszar władania²⁵.

²¹ Gęsta siatka dawnych (średniowiecznych) fortyfikacji w Inflantach powodowała, że planowanie z powodzeniem mogło być oparte na itinerariach.

²² Por. S. Alexandrowicz, *Dziedzictwo kartografii wojskowej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jej funkcje źródłowe i praktyczne na tle kartografii krajów Europy Wschodniej XVI i XVII wieku*, w: *Środowisko kulturowe i kontakty kulturalne na tle Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 192.

²³ D. Kupisz, *Połock 1579*, Warszawa 2003, s. 39–46.

²⁴ R. Heidenstein, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Księg XII*, t. 1, przeł. M. Gliszczyński, Petersburg 1857, s. 306–307 (pisownię uwspółcześniono): „Po zdobyciu Połocka od razu cała Dźwina byłaby w jego ręku, bo od Połocka cała Dźwina zależy, stamtąd posiłki i żywność Rosjanie posyłają do Kokenhauzenu i innych zamków inflanckich, stamtąd wycieczki robią po Dźwinie, przecinają podwóz towarów do Wilna i Rygi i handel ich paraliżują”.

²⁵ M. Plewczyński, *Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwiną i Ułą w latach 1567–1568*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 61; P.M. Платонов, М.А. Платонов, А.С. Давидович, *Градостроительство Полоцка в XIV–XVIII века*, „Вестник Полоцкого государственного университета”, Сер. F, „Прикладные науки. Строительство”

Z kolei strona litewska po bezskutecznych próbach odbicia Połocka z rąk nieprzyjaciela²⁶ podjęła działania zmierzające również do budowy w pobliżu nowych zamków lub fortyfikowania już istniejących oraz dążyła do przejścia mniejszych umocnień moskiewskich²⁷. Nie istniała więc zwykła linia frontu, lecz wyszarpywano sobie nawzajem kawałki ziemi, na których budowano umocnienia²⁸. Pod koniec panowania Zygmunta II Augusta wojska litewskie uzyskały niewielką

12 (2009), s. 9. Przykładem może być budowa zamku Uświat przez stronę moskiewską. Zob. Stefan Batory do Iwana Groźnego, Wilno 26 VI 1579, w: *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Diaryjusz, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887, s. 166.

²⁶ M. Plewczyński, *Wkład Radziwiłłów w rozwój staropolskiej sztuki wojennej XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7 (1997), s. 32.

²⁷ Temat ten wymaga osobnego opracowania. W tym miejscu warto przywołać grupę listów informujących o konieczności budowy umocnienia na terenie Połoczczyzny i Witebszczyzny. G. Chodkiewicz do R. Sanguszki, Zabłudów 1 IV 1567, Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/64 (informacja o próbach budowy zamku przez Rosjan w Łukomli); tenże do tegoż, Waryny 16 V 1567, Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/74 (próba budowy przez Rosjan zamków w Czaśnikach, Łukomli i Ule); Zygmunt August do G. Chodkiewicza, Błonie 19 VI 1567, Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/81 (podjęcie budowy zamku przez Stanisława Paca); G. Chodkiewicz do R. Sanguszki, Derewnow 23 VI 1567, Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/82 (plan budowy zamków w Czaśnikach i Ozieryszczu, umocnienia kopca w Horodewie i ocena twierdzy Uła). Kolejne liczne wzmianki o stanie zamków i planach fortyfikacyjnych, oblężeniach, niszczeniach umocnień: *ibidem*, X/84, X/85, X/86, X/89, X/96, X/99, X/104, X/107, X/112, X/115, X/117, X/125 i n.

²⁸ R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 310–311: „Przed dostaniem się w moc Iwana, kraina ta miała tylko jedno miasto i zamek Połock, oraz zamek Jezieryszki. [...] Jezieryszki leżały nad jeziorem, skąd r. Obol wypływa. Przystęp do nich bardzo ciasny; jest to tylko ścieżka za ledwie. Kiedy kraj ten Iwan zagarnął, wszędzie zamki i załogi powstały, żeby mógł sobie ułatwić, a nieprzyjaciółom wzbraniać żeglugę, i wstrzymać wycieczki, które bardzo często, z jednej i z drugiej strony przez rzekę robiono. Zygmunt August założył Dżisnę, Woroniec i Lepel na wyspie jeziora, które rzeka Lepel tworzy”. Zob. również: J.D. Solikowski, *Krótki pamiętnik rzeczy polskich od zgonu Zygmunta Augusta [...] do r. 1590*, przeł. i wyd. W. Syrokomla, Petersburg–Mohylew 1855, s. 51: „po odstąpieniu od Połocka król Zygmunt August

przewagę. Prognozą przemian był triumf księcia Romana Sanguszki, który w 1568 roku zdobył rosyjską Ułę²⁹. W następnym roku, w grudniu, zdobyto i zburzono, a następnie wybudowano nieopodal, nad jeziorem Ciotcza, nowy zamek³⁰. W konsekwencji w ciągu 15 lat nastąpiły na interesującym nas tu terenie radykalne przemiany osadnicze i urbanistyczne. Część wiosek i siół została spustoszona, inne z kolei przekształcono w zamki i warowne twierdze³¹. Wojna o tę prowincję miała charakter podobny do działań wojennych prowadzonych w Europie Zachodniej, w szczególności na obszarze Niderlandów. Stanowiła zapowiedź nowego rodzaju konfliktów zbrojnych, w których starcie opierało się na sztuce manewrowej, na budowaniu, a następnie obronie umocnień, wreszcie na długotrwałych oblężeniach przy zastosowaniu nowoczesnych technik wojennych³².

Wiedza kartograficzna – szczególnie na takim obszarze i w takich warunkach prowadzenia wojny – wydaje się niezbędna³³. Rozumiały to władze Carstwa Rosyjskiego. Iwan IV Groźny już w 1552 roku zarządził wykonanie opisu całego terytorium Rosji i krajów sąsiednich zwanego *Книга Большому чертежу*. Było to źródło weryfikowane i poprawione na przełomie XVI i XVII wieku. Następna edycja pochodzi z 1627 roku i ta wersja dotrwała do naszych czasów. Są to

w miejscu zwanem Kopiec, gdzie rzeka Dzisna wpada do Dźwiny, naprędcie, ale dobrze oszańcował⁹ i założył twierdzę Dzisnę.

²⁹ W całej pracy używam toponimów zgodnie z artykułem: G. Franczak, *Filologia mapy...*, s. 203–204.

³⁰ R. Sanguszko do G. Chodkiewicza, [Ciotcza] 25 XII 1569, *Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie*, t. 7: 1554–1572, Lwów 1910, s. 357.

³¹ Por. *Relacja Daniela Hermana miasta Gdańska rajcy i sługi*, Wilno 9 X 1579, w: *Wiadomości do dziejów polskich z archiwum prowincji szląskiej*, wyd. A. Mosbach, Wrocław 1860, s. 161; *Rewizja województwa połockiego z roku 1552*, wyd. J. Szujski, w: *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 2, Kraków 1880, s. 175–247. Zmiany te dokumentuje też *Descriptio Ducatus Polocensis* Pachołowieckiego.

³² Zob. G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge 1972, s. 3–21.

³³ Por. J. Black, *A Revolution in Military Cartography? Europe 1650–1815*, „Journal of Military History” 73 (2009), no. 1, s. 49–68.

przede wszystkim opisy dróg i rzek wraz z podanymi odległościami pomiędzy nimi³⁴. Prawdopodobnie obok opisu terytorium Carstwa wykonywano również mapy. Potwierdzenie znaleźć możemy między innymi w archiwum poselskiego prikazu z 1614 roku. Odnotowano wówczas liczne dokumenty określane jako *чертеж*, które prezentowały ziemie pograniczne, w tym pogranicze rosyjsko-litewskie³⁵. Jedna z adnotacji zawiera szczegółową charakterystykę:

Чертеж межеванья [podkreślenie – K.Ł.] государевых бояр Михаила Яковлевича Морозова с товарищи с литовскими послы, как учинили меж городу Полотцку и Полотцким пригородом земле, и селам, и деревням, и водам, и всяким угодыям с литовскими городами, как был Полотеск за государем” [Rysunek rozgraniczenia ziem wykonany przez bojarzyna carskiego Michaiła Jakowlewicza Morozowa i towarzyszy z litewskimi posłami, przedstawiający, jak wytyczyli granice między miastem Połockiem i przedmieściami połockimi, i siołami, i wsiami, i wodami, i wszelkimi użytkami z litewskimi miastami, w czasie kiedy Połock należał do cara (tłum. K.Ł.)]³⁶.

Jest bardzo prawdopodobne, że opis ten dotyczy mapy. Jego autorem był bojarzyn Michał Morozow, który został skazany na karę śmierci w 1564 roku, a zatem omawiana mapa powstała po zajęciu Połocka w roku 1563, najpóźniej w 1564.

Stanisław Alexandrowicz stwierdził: „z pewnością przynosiła ona więcej szczegółów sytuacyjnych niż [...] mapa Pacholowieckiego”³⁷.

³⁴ *Книга Большому Чертежу*, ред. К.Н. Сербиной, Москва 1950, s. 4–7; Д.М. Лебедев, *Очерки по истории географии в России XV и XVI веков*, Москва 1956, s. 223.

³⁵ Przekonująco argumentuje W.W. Piesterjew, że *чертеж* w nomenklaturze epoki przedpiotrowej wcale nie musiało oznaczać mapy, raczej pod tą nazwą należy rozumieć opis tekstowy danego obszaru (regionu). В.В. Пестреву, *К вопросу о степени развития русской картографии в XVI–XVII веках*, „Вестник Курганского университета”, Серия „Гуманитарные науки” 2 (2006), s. 72–75.

³⁶ *Описи Царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года*, ред. С.О. Шмидт, Москва 1960, s. 136.

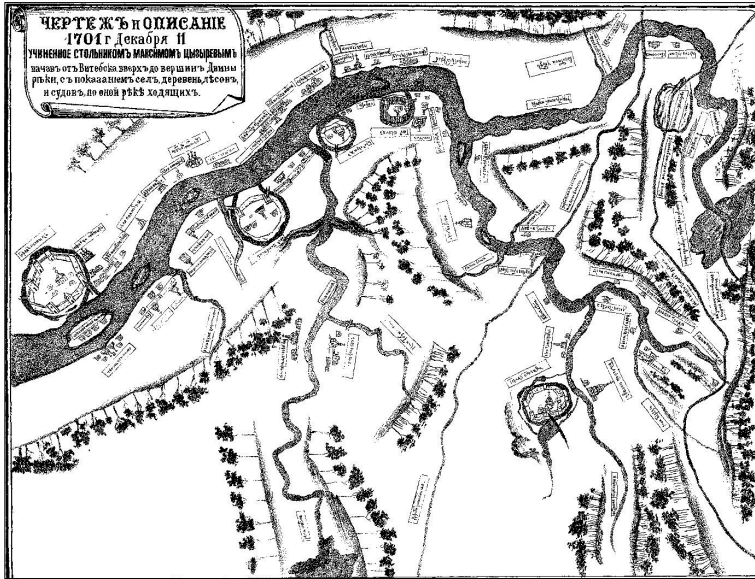
³⁷ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 152–153; пор. Б.А. Рыбаков, *Русские карты Московый XV – начала XVI века*, Москва 1974, s. 61.

Wobec braku zachowanej mapy rosyjskiej trudno z tą opinią się spierać lub zgodzić. Mimo to warto dla porównania przytoczyć przykład innej, późniejszej rosyjskiej mapy wojskowej tego obszaru. Została ona sporządzona w 1701 roku przez stolnika Maksimowa Cyzyrewicza, który wykonał ją *тайным обычаем* (tajnym sposobem). Przedstawiała ona Witebsk, Połock i szereg miast położonych w pobliżu rzeki (il. 1a i 1b)³⁸. Dodatkowo powstały itineraria opisujące bieg Dźwiny, poczynając od jej źródeł z rżewskiego ujezdu, kończąc zaś na Połocku³⁹. Mapa ta prezentuje podobny do dzieła Pachołowieckiego poziom szczegółowości, czasami jednak niższy. Nie można jej więc ocenić jako bardziej wartościowej dla potrzeb wojska. Jej wyróżniającą się cechą jest oznaczenie mostów, fortyfikacji otoczonych fosą wraz z bramami oraz dosyć gęstej siatki osad położonych nad samą Dźwiną, a także zaznaczenie granicy litewsko-moskiewskiej. Od zachodu (lewej strony mapy) wśród ufortyfikowanych punktów odnotowano: Połock (bez zaznaczenia rzeki Połoty!), Witebsk, Suraż, Wieliż i leżące już po stronie moskiewskiej miasto Biała (Bietyj) nad rzeką Obszą. Źródło to pozbawione jest zarówno skali odległości, jak i siatki współrzędnych, brak nawet orientacji. Ikony osiedli powiększone są do ogromnych rozmiarów, przy czym zaznaczono na nich schematycznie elementy fortyfikacyjne (il. 1b)⁴⁰. Równie schematycznie przedstawione są warunki geograficzne – lasy i wzgórza. Dorzeczcie Dźwiny ukazane jest bardzo nieprecyzyjnie, pominięto wiele rzek, które zostały odnotowane przez Pachołowieckiego. Na mapie z początku XVIII stulecia zabrakło ponadto dróg i używanych ówczesnie traktów handlowych. A zatem źródło powstałe 121 lat później wcale nie przewyższa dzieła Pachołowieckiego, jeśli chodzi o potencjalną przydatność operacyjną – wręcz przeciwnie, stoi na niższym

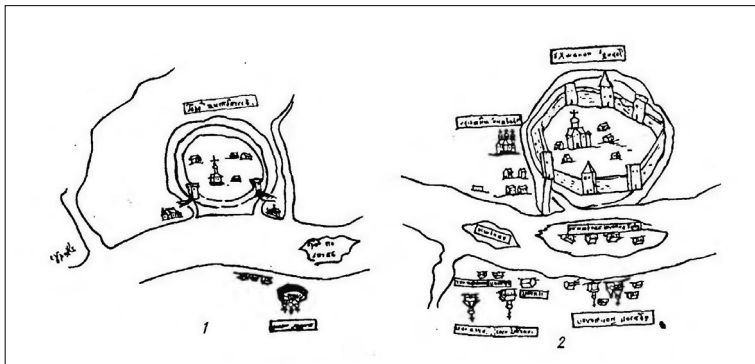
³⁸ V. Kivelson, *Cartographies of Tsardom. The Land and its Meanings in Seventeenth Century Russia*, Ithaca-London 2006, s. 32–33.

³⁹ Itineraria zostały opublikowane w: А. Сапунов, *Река Западная Двина с картами, планами и рисунками*, Витебскъ 1893, s. 501–506.

⁴⁰ Por. V. Kivelson, *Cartographies of Tsardom...*, s. 57–98.

Il. 1a. Мапа dorzecza Dźwiny od miasta Biała do Połocka wykonana na potrzeby armii rosyjskiej w 1701 roku (А. Сапунов, *Река Западная Двина с картами, планами и рисунками*, Витебскъ 1893, ро s. 52)

Il. 1b. Powiększone fragmenty twierdzy Połockiej (po prawej) i Witebskiej (po lewej) (В.М. Ляўко, М.Ф. Гурын, Ю.А. Заяц і інш., *Археалогія Беларусі у 4 т., т. 4: Помнікі XIV-XVIII стст.*, пад рэд. В.М. Ляўко і інш., Мінск 2001, s. 204, il. 84)

poziomie. Ponieważ kartografia rosyjska w XVII wieku znacznie się rozwinęła⁴¹, można przyjąć, że mapa powstała za panowania Iwana Groźnego była w najlepszym razie podobna to dzieła wykonanego przez Maksimowa Czyzyrewicza i nieporównywalnie mniej szczegółowa niż dzieło kartograficzne stworzone w 1579 roku.

Na tle peryferyjnego przecież Carstwa Rosyjskiego zadziwia opóźnienie kartograficzne w państwie Jagiellonów. Wydaje się, że wiedza geograficzno-kartograficzna dowódców litewskich i koronnych z początku lat 60. XVI wieku stała na bardzo niskim poziomie. Świadczy o tym list hetmana zaciężnego koronnego Floriana Zebrzydowskiego do Mikołaja Radziwiłła z 1562 roku dotyczący działań wojennych na pograniczu Połoczczyzny i Witebszczyzny. Zebrzydowski przyznaje się w nim, że jego orientacja przestrzenna jest słaba. Pisze on: „Miejsca [na spotkanie – K.Ł.] żadnego W[aszej] M[iłości] naznaczyć nie mogę, jako nieświadom. Bo i wodzów [przewodników – K.Ł.] i tychem dobrych mieć nie mógł, jedno mam te sprawę, iżby z Jezierzyszcze do Witebska było 18 mil [na mapie Pachołowieckiego 23,1 mil – K.Ł.]”⁴². W rzeczywistości jest to odległość 74 km, więc podana miła wynosiłaby zaledwie 4,1 km (na mapie Pachołowieckiego jeszcze mniej)⁴³. Tym samym nawet ta pojedyncza informacja, którą dysponował Florian Zebrzydowski, była daleka od precyzji⁴⁴.

⁴¹ L. Bagrow, *A History of Russian Cartography up to 1800*, ed. by H.W. Castner, Ontario 1975; L.A. Goldenberg, *Russian Cartography to ca. 1700*, w: *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissances*, part 2, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2007, s. 1852–1903.

⁴² F. Zebrzydowski do M. Radziwiłła „Rudego”, obóz pod Uskołami 12 VIII 1562, w: *Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 9 (1937), nr 2, s. 290.

⁴³ Jeżeli uwzględnić jednak średnią trasę na podstawie obecnie istniejących dróg komunikacyjnych, to otrzymamy odpowiednio 87,5 km i 4,86 km.

⁴⁴ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2013, s. 85–87. Autor zbadał korespondencję pomiędzy hetmanami. W jego opinii koordynacja działań była zła – dowódcy polscy mieli większe rozeznanie w obecności wojska rosyjskiego niż litewskiego, nie

Konieczność koordynacji działań armii koronnej i litewskiej sprawiała, że rosło znaczenie itinerariów oraz opisów miejscowości wraz z odnotowanymi odległościami dzielącymi poszczególne miejsca. Godne uwagi są informacje szpiegowskie, które mówiły o możliwej trasie przemarszu wojsk Iwana Groźnego na początku 1563 roku. Dokument zatytułowano *Dróg dwie kniazia wielkiego do Połocka po granicę gotowych*. Osoba, która przekazała owe informacje, dobrze skojarzyła rozwiniętą akcję budowy mostów i poprawy dróg z koncentracją sił rosyjskich. Prawdopodobnie uznała, że celem ataku będzie Połock – ujmując prace prowadzone na odcinku Psków–Zawołocz–Newel jako skoordynowaną akcję. Według Hieronima Grali dokument powstał na przełomie listopada i grudnia 1562 roku, został jednak przez naczelną dowództwo litewskie zlekceważony⁴⁵.

Pierwszymi zachowanymi źródłami kartograficznym dotyczącymi tego obszaru są rysunek i grafika przedstawiające Ułę, powstałe odpowiednio w latach 1568 i 1570⁴⁶. Rosnąca świadomość kartograficzna przyniosła ten skutek, że posłowie litewscy w 1570 roku prowadzili negocjacje ze stroną rosyjską za pomocą mapy pogranicza połocko-witebskiego (być może kolejnej wersji mapy sporządzonej pierwotnie przez Morozowa). Ze źródeł pisanych wiemy, że negocjacje były bardzo drobiazgowo, analizowano skomplikowany przebieg

przygotowali konkretnego planu działania, źle zorganizowane było zaopatrzenie, stan dróg, przede wszystkim zaś nierozwiązana została kwestia logistyki.

⁴⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, suplement, nr 8; H. Grala, *Źródła do dziejów stosunków polsko-moskiewskich w XVI w. (Nowe znaleziska w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7 (1997), s. 148.

⁴⁶ S. Alexandrowicz, *Kartografia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce panowania Jagiellonów*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 46 (2014), nr 1, s. 75; idem, *Plan oblężenia zamku Uły z 1568 roku (przyczynek do początków staropolskiej kartografii wojskowej)*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 18 (1986), nr 4, s. 165–175; S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa do połowy XVII wieku, w: Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. Materiały z konferencji*, oprac. B. Krassowski, J. Madej, Warszawa 1982, s. 11–13; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii...*, s. 184–191.

granic, wymieniając między innymi Turowłę, Krasne, Jezieryszcze, Drysę, Uświat itp.⁴⁷ Stanowi to potwierdzenie tezy o istnieniu przynajmniej ogólnych szkiców kartograficznych pod koniec I wojny północnej.

Wśród dowództwa coraz lepsza była znajomość skomplikowanego układu przestrzennego położonych względem siebie zamków. Świadczy o tym informacja przekazana w 1569 roku przez Romana Sanguszko Grzegorzowi Chodkiewiczowi o lokalizacji nowozdobytej twierdzy Ciotcza. Miała być ona położona od twierdzy Lepel o 7 mil, od zamku Czerliczeny (być może Czerświaty) o 4,5 mili, od Woronicza, Uły i Turowli o 3 mile, od Połocka o 6 mil i Suszy o 4 mile⁴⁸. Warto zwrócić uwagę na sposób opisywania przestrzeni – autor podawał odległość do wszystkich okolicznych zamków – dzięki czemu odbiorca był w stanie odtworzyć topografię Połocczyny i ulokować na niej zamek Ciotcza⁴⁹.

Przykładów tworzenia siatki przestrzennej służącej opisowi geograficznemu Połocczyny jest znacznie więcej. Szczególnie warto przywołać wydaną w 1574 roku *Sarmatiae Europaeae descriptio* Aleksandra Gwagnina⁵⁰. Jej autorem był wieloletni rotmistrz na

⁴⁷ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 80; *Сборник Императорского Русского исторического общества*, t. 71, Санкт-Петербург 1892, s. 690–692.

⁴⁸ R. Sanguszko do G. Chodkiewicza, [Ciotcza] 25 XII 1569, Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, XI/164; R. Sanguszko do G. Chodkiewicza, [Ciotcza] 25 XII 1569, *Archiwum XX. Sanguszków...*, t. 7, s. 357. Na mapie Pachołowieckiego od Ciotczy do Lepela również jest 7 mil, do Połocka 5 (jedna mila mniej), do Suszy 4,5 (o pół mili więcej), do Woronicza 2,5 (o pół mili mniej), do Turowli 3 mile, do Uły 4,5 mili (więcej o 1,5 mili).

⁴⁹ W korespondencji pomiędzy tymi dowódcami często pojawiają się próby wyjaśnienia położenia danego obiektu, na przykład w odniesieniu do planów budowy przez wojska moskiewskie nowych zamków: G. Chodkiewicz do R. Sanguszki, Wilno 23 IV 1567, w: *Archiwum XX. Sanguszków...*, t. 7, s. 126.

⁵⁰ W literaturze przedmiotu podaje się 1578 jako rok wydania dzieła Gwagnina. R. Wilgosiewicz-Skutecka, *Komu było dedykowane dzieło Gwagnina Sarmatiae Europaeae descriptio? – rozwiązanie zagadki znanego polonicum XVI w.*, „Biblioteka”

zamku w Witebsku, który dokładnie (w milach) podał odległości między głównymi obiektami odnotowanymi również na mapie Pachołowieckiego⁵¹. Tabela 1 wskazuje na daleko idącą korelację pomiędzy punktami topograficznymi ukazanymi na mapie, a opisem Gwagnina. Jeżeli odrzucimy zupełnie nieprzystającą miarę Witebsk – Suraż⁵², odległości odnotowane u Pachołowieckiego są zaledwie o 17,5% większe.

Tabela 1. Odległości pomiędzy zamkami odnotowane w pracy Aleksandra Gwagnina i na mapie Stanisława Pachołowieckiego

Miasta		Odległości pomiędzy miastami (w milach)	Odległość w świetle mapy Pachołowieckiego
WITEBSK	ORSZA	18	–
WITEBSK	SURAŻ	14	7,7
POŁOCK	TUROWŁA	3	3,4
POŁOCK	USZACZ	3	3,4

11 (2007), s. 11–19, odnalazła egzemplarz dedykowany Henrykowi Walezemu w 1574 roku. Jego ucieczka z Rzeczypospolitej doprowadziła do wstrzymania druku, na następnie dodania cztery lata później nowej dedykacji: Stefanowi Batoremu.

⁵¹ Autor odnotowuje następujące toponimy zaznaczone również przez Pachołowieckiego: Witebsk, Suraż, Uła, Turowła, Susza, Czaśniki, Sienno, Lepel, Ciotcza, Krasne, Woroniecz, Połock, Uszacz, Dryssa, Druja, Dzisna. A. Guagnini, *Sarmatiae Europaeae Descriptio*, [Kraków] 1578, k. 27–28 (księga III, odrębna paginacja); A. Guagnini, *Rerum Polonicarum*, t. 2: *Poloniae, Lituaniae, Samogitiae, Russiae, Massoviae, Prussiae, Livoniae, Moschoviae, Tartariae, quae generali vulgo Sarmatiae Europae nomine veniunt Choographicam descriptionem*, Frankfurt 1584, s. 83–86; A. Gwagnin, *Kronika Sarmacyjnej Europy*, Kraków: Mikołaj Lob, 1611, s. 25–27; A. Guagnini, *Z kroniki Sarmacyi europejskiej*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1860, s. 211–213.

⁵² W rzeczywistości pomiędzy Witebskiem a Surażem w linii prostej mamy 41,27 km, a zatem S. Pachołowiecki poprawił zupełnie fantastyczną informację podaną przez A. Gwagnina. Jedna mila według wyliczeń na takiej trasie wynosiłaby u Pachołowieckiego 5,36 km, a u Gwagnina zaledwie 2,95 km.

POŁOCK	WORONIECZ	3	3
POŁOCK	DZISNA	6	6,9
DZISNA	DRYSA	6	6,3
DRYSA	DRUH(J)A	6	5,7
CZAŚNIKI	SUSZA	4	6,7
CZAŚNIKI	SIENNA	6	7,5
CZAŚNIKI	LEPEL	7	7
KRASNE	CIOTCZA	1	1

Źródło: opracowanie własne.

Należy przyjąć, że już kilka lat przed 1579 roku istniały szkice kartograficzne, itineraria oraz dokładne opisy podające odległości pomiędzy zamkami. Te materiały wystarczyło zebrać i nanieść na mapę, co zapewne uczynił Pachołowiecki⁵³. Takie zadanie leżało zdecydowanie w zakresie możliwości i kompetencji kancelisty. Pachołowiecki nie był bowiem kartografem, lecz zawodowym pisarzem⁵⁴. W latach 1563–1566 pozostawał na służbie u trzeciej żony Zygmunta Augusta – Katarzyny Habsburżanki. Następnie przeniósł się do kancelarii skarbowej, w końcu zaś do kancelarii koronnej. Z kariery urzędniczej wyróżniało go jedynie to, że miał epizod wojskowy. Wiemy bowiem, że brał udział w kampanii mołdawskiej pod dowództwem Mikołaja Mieleckiego w 1572 roku⁵⁵. Z tego też powodu towarzyszył Stefanowi Batoremu podczas wszystkich trzech wypraw na

⁵³ Prezentowana hipoteza o stworzeniu mapy opartej na istniejących wzorcach była już w literaturze prezentowana. N. Falkowski, nie znając całkowicie kontekstu związanego z powstaniem mapy Pachołowieckiego, zastanawiał się, czy mapa Połoczczyzny nie powstała na bazie źródeł kartograficznych będących w posiadaniu Iwana Groźnego. Н.И. Фальковский, *Чертежи Полоцкой земли и русских городов XVI в.*, „Труды по истории техники” 1 (1952), s. 113–121.

⁵⁴ S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 14.

⁵⁵ S. Alexandrowicz, *Pachołowiecki (pierwotnie Pachołowic) Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 761.

Carstwo Rosyjskie⁵⁶. Niewątpliwie Pachołowiecki był człowiekiem bardzo zdolnym, posiadającym zmysł artystyczny. Według współczesnych był wspaniałym pisarzem potrafiącym używać trzydziestu rodzajów krojów liter⁵⁷. Niespodziewanie chyba dla niego samego został wyznaczony do wykonania mapy Połoczczyzny. Dodam, że praca musiała się spodobać i być wysoko oceniona, skoro powierzono mu kolejne czynności związane ze sporządzeniem planów fortyfikacji moskiewskich⁵⁸.

Aby udowodnić hipotezę o stworzeniu mapy przed kampanią wojenną, należy zastosować opisaną we wstępie kartograficzną metodę porównawczą mapy Pachołowieckiego i Sulimowskiego⁵⁹. Analizując obszary wspólne dla obu źródeł kartograficznych, dostrzec można cztery zasadnicze różnice.

⁵⁶ Podczas trzeciej wyprawy wślwił się udziałem w szturmie na fortyfikacje pskowskie, co zostało potwierdzone w specjalnym dokumencie podpisanym przez 10 rotmistrzów. B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 278–279.

⁵⁷ *Sprostowanie miejsca jednego w Literaturze Wiszniewskiego*, „Przegląd Poznanski” 4 (1847), s. 202–203.

⁵⁸ Stefan Batory, nadając mu przywilej nobilitacyjny, stwierdził: „illius [...] ingenii in pingendis eleganter characteribus, ac etiam in delineandis arcibus hostilibus, eisque depingendis, divina quaedam semina perspexissemus”. B. Paprocki, *Herby rycerstwa...*, s. 276; *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 2: 1580–1582, wyd. J. Siemieński, Warszawa 1909, s. 423. Por. S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 19 (1971), nr 1, s. 4.

⁵⁹ Zachowane egzemplarze mapy Pachołowieckiego: Bibliothèque nationale de France, Coll. Lallemand de Betz, sygn. VX-48-FOL, fol. 198–199, n. 7454; Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. TN 2464, (dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz); British Library, sygn. Maps *33825.(1.). Zob. K. Kozica, *Charakterystyka prac kartograficznych Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 37–59. Rękopiśmienna mapa Sulimowskiego przechowywana jest: Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A, k. 88.

Il. 2. Połock i okolice na mapie Pachołowieckiego (Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. TN 2464, dep. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, za uprzejmą zgodą Muzeum) i Sulimowskiego (Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A, k. 88, za uprzejmą zgodą Archivio Segreto Vaticano)

1) Twierdza Połock to nie tylko Zapółocie, zamek górny i zamek strzelecki⁶⁰, ale również położone na drugim, lewym brzegu Dźwiny zabudowania⁶¹. Na wysokości zamku górnego znajdowała się pośrodku rzeki wyspa. Oba te elementy widoczne są u Sulimowskiego, a brakuje ich u Pachołowieckiego (il. 2). Sekretarz królewski, tworząc mapę operacyjną w trakcie oblężenia Połocka, odnotowałby przynajmniej wyspę położoną na wysokości zamku górnego, który to element uwzględnił przecież na widoku przedstawiającym oblężenie Połocka (*Obsidio et expugnatio munitiss[imae] arcis Polocensis*⁶²).

2) U Pachołowieckiego zamek i miasto Dżisna odnotowane zostały na prawym brzegu rzeki uchodzącej do Dźwiny. Dżisna to nie tylko zamek, ale i kluczowe w regionie miasto położone na lewym brzegu rzeki⁶³. Sulimowski prawidłowo wskazuje, że założenie lokowane było po obu stronach owej rzeki. Miejsce to odegrało w kampanii 1579 roku bardzo dużą rolę, tu zatrzymał się Stefan Batory i tu dokonał przeglądu wojsk, tym samym osoba towarzysząca armii powinna w tej okolicy być bardzo dobrze zorientowana. Tymczasem Pachołowiecki błędnie umieszcza całe założenie na prawym brzegu Dżisny wpadającej do Dźwiny⁶⁴ (il. 3).

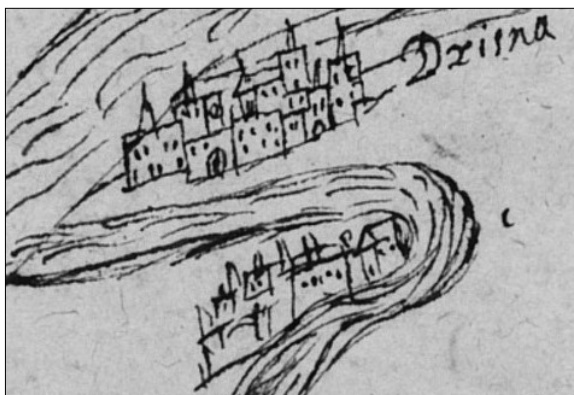
⁶⁰ Przyjmuję nazewnictwo zaproponowane przez G. Franczaka, Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego z 1580 roku – transkrypcja i przekład, „Terminus” 19 (2017), z. 1(42), s. 61–74.

⁶¹ Д.У. Дук, *Полацк і палацане (IX–XVIII стст.)*, Наваполацк 2010, s. 92–101.

⁶² Bibliothèque nationale de France, Coll. Lallemand de Betz, sygn. VX-48-FOL, fol. 202–203, n. 7455; Biblioteca Comunale Augusta, Perugia, sygn. St. Serie I n. 63; British Library, sygn. Maps *33825; British Library, sygn. Maps C.7.e.4.(54.); Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. TN 2826 (dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz).

⁶³ O. Hedemann, *Dżisna i Druja magdeburskie miasta*, Wilno 1934, s. 26–27. A. Guagnini, *Kronika...*, ks. III, cz. I, s. 26–27, całe założenie charakteryzuje następująco: „zamek wielki, wałem mocnym i nieprzebytym obtoczony, w strzelbę i wszelaki ryszunek do obrony należący dobrze opatrzone. Rzeka Di<z>sna i Duna z obudwu stron pozornie opływa. Miasto też między temiż rzekami, wałem i ostrowami gęstemi, i wieżami obwarowane”.

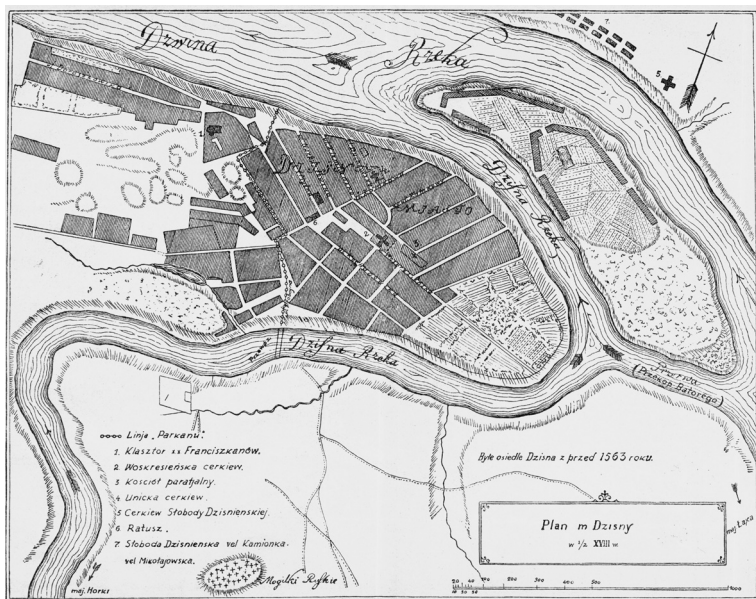
⁶⁴ В.М. Ляўко, М.Ф. Гурын, Ю.А. Заяц і інш., *Археалогія Беларусі...*, s. 22; *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, т. 1, Мінск 2009, s. 102–103; *Вялікі*

Il. 3. Dziszna i okolice odnotowane na mapach Pachółowieckiego i Sulimowskiego⁶⁵

гістарычны атлас Беларусі ў чатырох тамах, т. 2, Мінск 2013, s. 76, секцыя 6–2; Ю.В. Чантурыя, *Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.*, Минск 2005, s. 118; zob. plan Dziszny wykopany w końcu XVIII wieku: Ю.В. Чантурыя, *Градостроительное искусство...*, s. 116.

⁶⁵ Zob. zdjęcie satelitarne ze strony: <https://earth.google.com/web/@55.56348865,28.23214086,106.83197493a,5976.15189897d,35y,0h,0t,0r>; (dostęp: 14.05.2017).

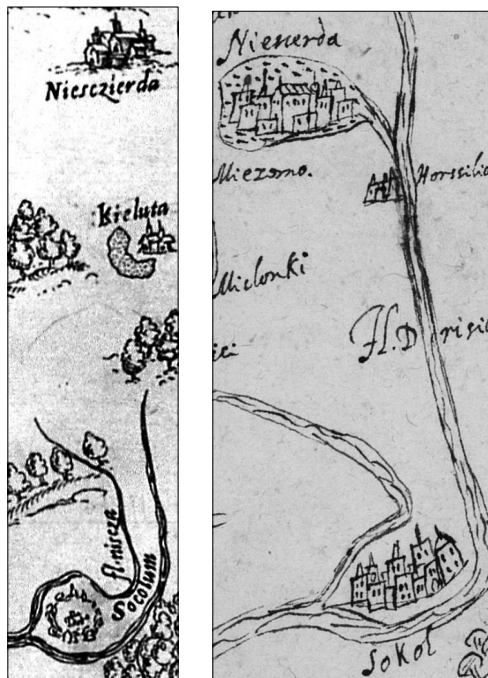

Il. 4. Plan miasta i zamku w Dziśnie (stan w 2. poł. XVIII w.) – z zaznaczonym przekopem Batorego (O. Hedemann, *Dziesna i Druja magdeburskie miasta*, Wilno 1934, na końcu książki)

Warto zauważyć, że źródło Sulimowskiego, Pacholowieckiego oraz informacja podana przez Gwagnina sugerują, iż zamek nie znajdował się na wyspie położonej na Dźwinie, lecz na cyplu. Cypel ten dopiero w późniejszym czasie został odcięty łączącym dwie rzeki przekopem, który w pamięci mieszkańców nosił nazwę przekopu Batorego (por. il. 4)⁶⁶.

3) Trudno uwierzyć, aby po zdobyciu twierdzy Sokół władze wojskowe nie wiedziały, jaki jest dalszy bieg rzeki Drysy i Nieszczery,

⁶⁶ O. Hedemann, *Dziesna i Druja magdeburskie miasta...*, s. 73–76 (autor jest przeciwny tej koncepcji). Por. <http://delaemvmeste.by/zamki-belarusi-disnenskiy-zamok/>; http://miory.vitebsk-region.gov.by/ru/new_3/ (dostęp: 10.10.2017).

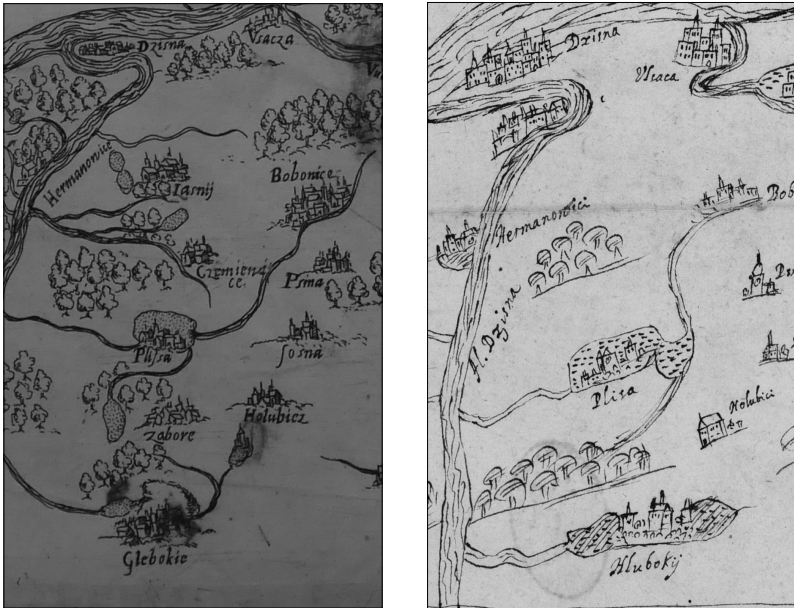

Il. 5. Sokół i Nieszczerda odnotowane na mapach Pachołowieckiego i Sulimowskiego

która dociera do zamku o takiej samej nazwie⁶⁷. Tymczasem Pachołowiecki nie ma o tych okolicach żadnych precyzyjnych informacji⁶⁸. Ogólnie można stwierdzić, że bardzo niedokładnie przedstawiona została sieć rzeczna i osadnicza w północnej części mapy (por. il. 5).

⁶⁷ B. Paprocki, *Herby rycerstwa...*, s. 176–179; H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, cz. 2, s. 109; D. Kupisz, *Połock...*, s. 140–141.

⁶⁸ Warto odnotować, że z działań militarnych pod Sokolem w 1579 roku Radziwiłłowie zamówili dwa batalistyczne obrazy, które obecnie znamy z osiemnastowiecznych rysunków (kopii). Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, nr inw. 16596 A*, 16597 A*.

Il. 6. Trasa przemarszu pułku królewskiego Głębokie–Dżyszna (1759 r.) na mapie Pacholowieckiego i odpowiedni fragment na mapie Sulimowskiego

4) Co oczywiste, Sulimowski, opierając się na mapie Pacholowieckiego, prezentuje znacznie większą liczbę zamków, miast i osad. Jest jednak znamienny wyjątek. Na południowym fragmencie mapy Połoczczyzny Pacholowieckiego znajduje się kilka miejscowości położonych niemal w linii prostej, które nie zostały zaznaczone na mapie powstałej rok później (il. 6). Czy jest to niestaranność drugiego twórcy mapy, czy też weryfikacja lokacji, które nie przetrwały działań wojennych? Niestety, były to zbyt małe osady i nie zostały odnotowane ani na mapie Inflant Macieja Strubicza (1589), ani na wielkiej mapie Litwy (mapie Radziwiłłowskiej, 1613). Brakuje również źródeł opisowych pozwalających zweryfikować obecność tych lokacji w latach 1579–1580.

Różnice na mapach wynikają z planowanej trasy przemarszu królewskiego pułku głównego zmierzającego ze Świru do Dżisny w 1579 roku. Odnotowane miejscowości tworzą niemal idealną linię prostą (Głębokie–Zaborze–Plisa–Czeniewicze–Jazno–Dżisna), stanowią właściwie *itinerarium pictum*, naniesione przez Pachołowieckiego zgodnie z przygotowanym harmonogramem marszu⁶⁹. Wszystkie miejscowości oddalone były od siebie o 2–3 mile, co prawdopodobnie odpowiadało dziennej marszrucie armii⁷⁰. W pełni potwierdza tę hipotezę *itinerarium* opracowane przez Marka Wredego – taką trasę przemarszu wybrał Stefan Batory⁷¹. Natomiast w 1580 roku król obrał odmienną trasę: Mińsk–Horodyszcze–Plisa–Borysów–Łatyholicze–Czaśniki–Lepel–Uła–Wiażyszczcze–Witebsk⁷². Sulimowski nie uwzględnił więc trzech wsi – Zaborza, Czerniewicz i Jazna – gdyż nie odgrywały żadnej roli strategicznej (brak zamków).

Na koniec wypada zwrócić uwagę, że mapa zawiera jeszcze jeden godny wyróżnienia element. Jest on zrozumiały jedynie w połączeniu z relacją kronikarza wojen batoriańskich, Reinholda Heidensteina. Obaj autorzy wyeksponowali bowiem szczególną cechę geograficzną południowej części Połoczczyzny. Oddają głos kronikarzowi:

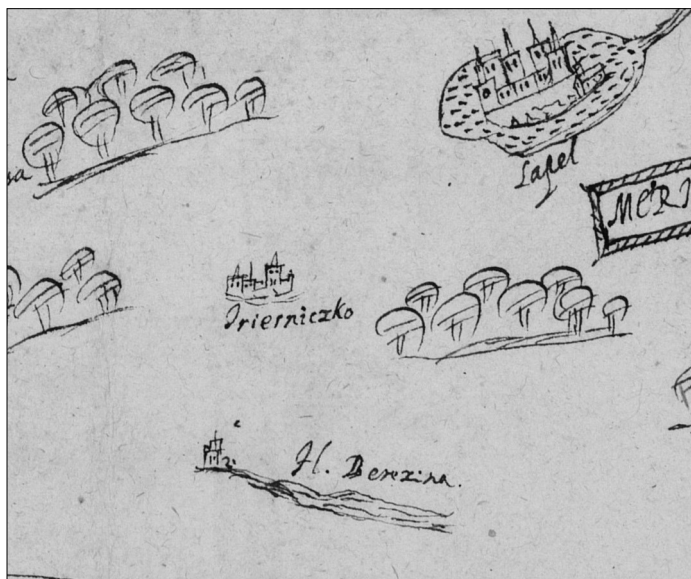
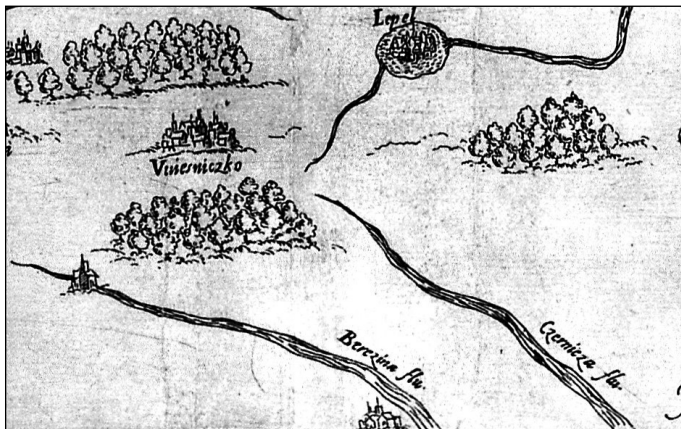
Płyną przez ową część Litwy [Połoczczyzny – K.Ł.] dwie rzeki, obie spławne, zaledwie o 1000 kroków od siebie odległe i obie do odległych mórz uchodzą.

⁶⁹ Przemarsz orszaku królewskiego był odpowiednio wcześniej przygotowywany. Przykładowo już 7 sierpnia 1576 roku król pisał do starosty o nocowaniu w miejscowości Kowal 20 sierpnia. Ostatecznie planowany nocleg miał miejsce 22/23 sierpnia 1576 roku. M. Wrede, *Itinerarium króla Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa 2010, s. 44.

⁷⁰ O ile orszak królewski poruszał się w tempie 4–5 mil dziennie, o tyle wojska przemierzały dziennie 1–3 mile. *Ibidem*, s. 41–42.

⁷¹ *Ibidem*, s. 98–99. Stefan Batory podróżował ze Świru (12–18 VII), przez Żary (19 VII), Postawy (20–22 VII), Spory (25 VII). Następnie odnotowane są miejscowości zaznaczone u Pachołowieckiego: Głębokie (25–27 VII), [Plisa – zob. przyp. 132], Czerniejewicze (= Czerniewicze, b.d.), Jazno (b.d.), obóz pod Dżisną (1–5 VIII).

⁷² *Ibidem*, s. 104.

Il. 7. Dorzecza Dźwiny i Dniepru oraz wododział bałtycko-czarnomorski na mapach Pachołowieckiego i Sulimowskiego

Lepel pierwsza, wpada do Uły, także spławnej i razem z nią do Dźwiny, która pod Rygą do morza wpada. Druga Berezyna, w odwrotną stronę dąży, a wpadłszy w Dniepr, razem z nim w Morze Czarne uchodzi. Gdyby spokój w tym kraju panował, łatwo władcy jego, obie te rzeki, tak bliskie siebie, połączyć by mogli, a wtedy cała północ i zachód, ze wschodem, drogą handlową, mogłyby być złączone⁷³.

Pachołowiecki uznaje ten element za godny uwagi i pomimo braku znaczenia strategicznego odnotowuje dwa dorzecza: Dźwiny i Dniepru, które są jednocześnie wododziałem bałtycko-czarnomorskim. „Poprawia” przy tym informację Heidensteina, zestawiając rzekę Lepel nie z Berezyną, tylko z Czernicą, która stanowi dopływ Berezyny. Nieodnotowana z nazwy osada nad Berezyną to prawdopodobnie Dokszyce⁷⁴. Podobny fragment u Sulimowskiego został właściwie pominięty (il. 7).

Z perspektywy strategicznej Lepel odgrywa ważną rolę, gdyż do spławnej Berezyny można było dostarczać zaopatrzenie z ogromnych obszarów dorzecza Dniepru, a następnie dokonywać ich spławu przez rzekę Lepel, Ułę i Dźwinę.

Podsumowując przeprowadzoną porównawczą analizę kartograficzną, uważam, że Stanisław Pachołowiecki stworzył mapę przed wyprawą i była ona gotowa już podczas narady przeprowadzonej w Świrze na początku lipca 1579 roku. Powstała na podstawie istniejących itinerariów, map, opisów Połoczczyzny, przede wszystkim zaś opierała się na wiedzy osób obeznanych w terenie.

II. Znaczenie strategiczne i operacyjne mapy

Poniżej podejmuję próbę obliczenia odległości pomiędzy obiektami na mapie *Descriptio Ducatus Polocensis* oraz porównuję wynik z ich rzeczywistym oddaleniem, ustalonym na podstawie współczesnych

⁷³ R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 311.

⁷⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1881, s. 93.

map. Obliczenie takie jest możliwe dzięki podanej na mapie długości mili⁷⁵. W związku z faktem, że symbole topograficzne są dużych rozmiarów, miałyby one jedną lub dwie mile długości. Z tego powodu nie można ich użyć jako punktów odniesienia. Odległości obliczam więc od ujścia rzek. Zamki i miasta bardzo często były zakładane właśnie przy ujściach lub w rozwidleniach. Dzięki temu łatwiej jest określić ich rzeczywiste położenie i stosunkowo precyzyjnie wykonać obliczenia⁷⁶. Jeżeli zamek położony był na jeziorze, odległość mierzę od środka danego zbiornika wodnego. Natomiast oceniając rzeczywistą odległość, przyjmuję trasę pomiędzy zachowanymi miejscami historycznymi (np. w Połocku jest to Sobór św. Zofii położony przy ul. Zamkowej 1, w miejscowości Uła kościół Świętej Trójcy, w Dziśnie cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego, w Drysie/Wierchniedźwińsku cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy itp.). Stanisław Alexandrowicz zwrócił uwagę na duże niedokładności, które powiększają się pomiędzy miejscowościami odnotowanymi poza centrum mapy. Przyjął jednak, że średnia długość mili wynosi 5,6 km⁷⁷. Poniżej prezentuję obliczenia tylko pomiędzy największymi miastami i zamkami, w przypadku których mogę dosyć precyzyjne zmierzyć odległości i jestem w stanie skonfrontować je ze stanem obecnym.

⁷⁵ Zwrócić uwagę należy na to, że sama „Scala milliarium Polonicorum” umieszczona na mapie księstwa połockiego jest nieprecyzyjna. Gdy porównuje się odległość pomiędzy 1 a 10 i 11 a 20 milą, okazuje się, że ta pierwsza jest o 4,3% dłuższa od drugiej. Przy pomiarach stosuję uśrednioną długość mili według wydrukowanej podziałki.

⁷⁶ R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, przeł. i wyd. J. Czubek, Lwów 1894, s. 50: „Wszystkie niemal zamki litewskie i moskiewskie leżą prawie zawsze przy ujściu mniejszej rzeki do większej”. Wyjątek stanowi Dżisna, której zakole rzeki Dżisny wpadającej do Dźwiny na wyolbrzymioną odległość (2 mile). Symbolicznie traktuję położenie miasta i zamku na wysokości litery „D” w słowie „Dżisna”. Sygnaturka odnosi się przy tym nie do miasta, które leży na lewym brzegu rzeki, lecz do zamku (zob. il. 3 i 4).

⁷⁷ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 60–61.

Tabela 2. Odległości pomiędzy zamkami na terenie Połocczyny

Miejscowości	Odległość w milach wg mapy Pachołowieckiego	Odległość w kilometrach wg współczesnej mapy	Długość mili w kilometrach
Połock – Uła	7,6	44,44	5,85
Połock – Lepel	12,1	67,69	5,59
Połock – Witebsk	18,9	97	5,13
Połock – Dżisna	6,9	35,26	5,11
Połock – Druja	19	89,83	4,73
Połock – Czaśniki	15,8	74,79	4,73
Połock – Drysa	13,2	61,62	4,67
Połock – Jezieryszcze	20,6	84,78	4,11
Jezieryszcze – Witebsk	23,1	74	3,2

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2 ukazuje kilka istotnych elementów. Po pierwsze, na potrzeby mapy z pewnością nie prowadzono żadnych pomiarów, w tym najprostszych związanych z liczeniem kroków (różnice są zbyt duże). Potwierdza to tezę o wykonaniu mapy przed rozpoczęciem działań wojennych, w pierwszej połowie 1579 roku. Po drugie, to źródło kartograficzne ma charakter orientacyjny, ukazujący skalę odległości, kierunek i układ sieci rzecznej. Wobec tego w przypadku skrajnych obiektów obliczanie odległości pozbawione jest sensu, bo z założenia są dalekie od rzeczywistości (przykład Jezieryszcze–Witebsk). Bardziej precyzyjnie wypadają odległości obliczone względem centralnego obiektu, którym jest Połock. Obliczenia długości mili mieszczą się pomiędzy 5,85 km a 4,11 km. Rozpiętości są więc nadal duże i sięgają 25%. Zestawiając wyniki z tabeli (z pominięciem ostatniej pozycji), otrzymujemy uśrednioną długość mili równą 4,99 km.

Dlaczego mila na mapie Pacholowieckiego sygnuje tak małe odległości⁷⁸? Sądzę, że powyższe obliczenia potwierdzają ogólne spostrzeżenie, iż mile traktowano w sposób umowny, użytkowy, jako określoną liczbę kroków, przy czym owa liczba także nie była stała i mogła wynieść 4000, 4500 lub 5000 kroków podwójnych (*passus*)⁷⁹. Sądzić należy, że przed epoką dokładnych pomiarów kartograficznych mila stanowiła odległość w znacznej mierze uznaniową, opartą na subiektywnym odczuciu wykonaniu odpowiedniej liczby kroków⁸⁰. Różnice w odległościach mierzonych w milach na mapach i w itinerariach mogły być rezultatem oceniania odległości w łatwiejszym lub trudniejszym do przebycia terenie. Miara długości drogi była bowiem powiązana z czasem potrzebnym na jej pokonanie. W ocenie współczesnych mila pozostawała jedna i ta sama (przebywało się ją w takim samym czasie), ale obiektywnie mogła to być droga znacznie krótsza lub dłuższa, jeśli mierzylibyśmy ją dzisiejszymi, ustandaryzowanymi narzędziami. Różnice w długości

⁷⁸ Mapa Radziwiłłowska z 1613 roku podaje zupełnie inne wartości. Według tego źródła mila wielka wynosiła 7370 m, średnia 6336 m, a zwykła 5560 m. J. Łuczynski, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasa Makowskiego z 1613 r. w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne” 78 (2013), z. 1, s. 76.

⁷⁹ Krok podwójny był jednostką miary używaną w starożytnym Rzymie, która liczyła około 1,48 m. Polegała ona na mierzeniu odległości wykonanej przez krok wykonany przez nogę lewą i prawą. S. Solski, *Geometra polski to jest nauka rysowania, podziału, przemieniania i rozmierzania linii, angułów, figur i brył pełnych*, cz. 2, Kraków 1643, s. 145–146. Por. E. Stamm, *Staropolskie miary*, cz. 1: *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938, s. 32; M. Wrede, *Itinerarium...*, s. 41–42 (utożsamia milę z 10 000 kroków).

⁸⁰ W. Kula, *Miary i ludzie*, Warszawa 1970, *passim* (w szczególności s. 11–12, 612–613). Warto zwrócić uwagę, że dopiero w 2. połowie XVI wieku pojawiają się na wyposażeniu inżynierów i kartografów krokomiernie, czyli pedometry (*Schrittztähler*). Zob. P. Pfinzing, *Methodvs Geometrica*, Nürnberg 1598, k. XLV; H. Minow, *Historische Vermessungsinstrumente. Ein Verzeichnis der Sammlungen in Europa*, Wiesbaden 1990, s. 201–202; K. Łopatecki, *Mapy w planowaniu działań operacyjnych armii polskiej i litewskiej do początków panowania Stefana Batorego*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 567–607.

mili na mapie Pachołowieckiego oznaczałyby więc, że poruszanie się na obszarze Połoczczyzny i Witebszczyzny było bardzo trudne, co zresztą potwierdzają inne źródła⁸¹. Sądzę, że nie należy również zupełnie deprecjonować przyjętej przez Pachołowieckiego odległości Jezieryszcze–Witebsk i Jezieryszcze–Połock, gdyż odzwierciedlały one subiektywną ocenę dystansu związaną ze stanem dróg (a raczej ich brakiem) na trasie pomiędzy tymi punktami.

Oczywiście jeśli porównamy pod kątem oddania odległości *Descriptio Ducatus Polocensis* z dziełami Stanisława Porębskiego (Księstwo Oświęcimskie i Zatorskie, 1563) czy też Marcina Helviga (Śląsk, 1561), mapa Pachołowieckiego wypada nie najlepiej⁸². Ale jeżeli weźmiemy pod uwagę, że była ona wykonana w pośpiechu, bez rozpoznania terenu i dotyczyła ziem pogranicznych, obejmujących w większości obszary zajęte przez wrogie państwo, a do tego prezentowane ziemie zostały przez 16 lat całkowicie zmodyfikowane pod względem siatki osadniczej, ocena powinna być inna.

Na pozór dziwi na mapie Pachołowieckiego brak dróg i mostów, które miały kluczowe znaczenie dla prowadzenia działań wojennych⁸³. Sygnatury mostów są odnotowane chociażby na wspomnianej mapie Stanisława Porębskiego⁸⁴. Należy jednak mieć świadomo-

⁸¹ R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 310; t. 2, s. 12, 15; *idem*, *Pamiętniki wojny moskiewskiej...*, s. 62.

⁸² S. Alexandrowicz, J. Łuczynski, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 88–91, 314–316.

⁸³ Zob. na przykład J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1894, s. 38, który opisuje pracę wykonaną przez dowódcę Zawołocza: „Bóg mu przecie zapłać za to, że nam od samego Połocka, aż tu drogi naprawił, mosty prawie porządne i warowne na izbiczach przez jeziora, przepadliska, nie owak po polsku pobudował, żeśmy wszędzie w tych puszczech bardzo ładne przeprawy mieli a snać i pod same także Psków od tego miejsca drogi naprawił”. Por. *Dyjariszy zdobycia zamków: Wieliża, Uświaty, Wielkich Łuk, w liście Jana Zborowskiego kasztelana Gnieźnieńskiego do Piotra Zborowskiego wojewody krakowskiego*, w: *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego...*, s. 190.

⁸⁴ Dzieło to *notabene* zostało przez Orteliusa przedrukowane i znajdowało się w posiadaniu Stefana Batorego. A. Ortelius, *Theatrum orbis terrarum*, [Antwerpen

mość, że w momencie zagrożenia wszelkie mosty były niszczone przez obrońców. Ponadto, jak wyraźnie podkreślano, polityka Iwana Groźnego miała na celu między innymi stworzenie jak najgorszych warunków komunikacyjnych na pograniczu litewsko-moskiewskim. W pełni oddaje ten stan rzeczy Daniel Herman:

Tam prowadzi okropna droga, gorszej na całym świecie być nie może. Zdaje mi się, że najgłówniejszą przyczyną tego jest, iż, odkąd Moskwin zabrał Połock t.j. roku 1563, ten tractus został całkiem zamknięty, wszystkie commeatu odcięta, a Moskwin na 20 mil wszere i wdłuż, z tej strony Dżwiny, kraj zamienił w pustynie, gdzie przedtem były miasta, targowiszcz, wsi i role uprawne⁸⁵.

Maszerująca armia właściwie samodzielnie tworzyła drogi na potrzeby transportu artylerii i taboru, budowano również mosty. W zasadzie więc powyższe informacje na mapie Księstwa Połockiego nie były potrzebne.

Na korzyść wykonanej przez Pachołowieckiego pracy przemawia fakt, że zachowane dwie rękopiśmienne mapy Inflant z okresu batoriańskiego reprezentują jeszcze niższy poziom⁸⁶. Przedstawiona na nich sieć rzeczna jest znacznie bardziej niedokładna, zawierają podobne powiększone sygnatury miejscowości, charakteryzują się daleko większym zniekształceniem kierunków i odległości pomię-

1571], k. 82–82v; *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, Warszawa 2002, t. 2. s. 187; https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a5/Atlas_Ortelius_KB_PPN369376781-082av-082br.jpg (dostęp: 5.10.2017). Inne istniejące w XVI stuleciu mapy ukazujące najważniejsze sieci drożne: U. Puckalanka, *Szesnastowieczna mapa polsko-litewskich szlaków podróży*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Biblioteka” 4 (1964), nr 54, s. 183–200.

⁸⁵ *Relacja Daniela Hermana miasta Gdańska rajcy i sługi...*, s. 161.

⁸⁶ Rękopiśmienne wersje to: mapa Inflant wykonana przez Stanisława Sarnickiego oraz inna sporządzona przez nieznanego autora. Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. VIII–XVI.137A, k. [2, 4]; Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Germania, sygn. 93, k. 327; K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batoro*, s. 97–103.

dzy zamkami⁸⁷. Sposób wykonania mapy przez Sulimowskiego, mimo że bogatszy treściowo, również nie prezentuje odmiennej formy przedstawienia. Mapa Pacholowieckiego jest przy tym bodajże najstarszą mapą średnio- i wielkoskalową, na której osady zostały przedstawione w dwóch wymiarach jako realistyczne plany fortyfikacji (por. il. 1b)⁸⁸.

Po części przyznać należy rację Karolowi Buczkowi i Stanisławowi Alexandrowiczowi, którzy oceniali *Descriptio Ducatus Polocensis* jako mapę bardzo niedokładną. Taka ona niewątpliwie jest, jeśli przyjmiemy współczesne kryteria oceny mapy. Jednak aby w pełni ocenić ten zabytek, należy odnieść go do praktyk kartograficznych i realiów kulturowych XVI wieku. Nie o aptekarską precyzję tu chodziło. Po pierwsze, jeśli nawet jest ona nieprecyzyjna, to nie bałamutna, jak wiele innych map z tego okresu. Po drugie – co o wiele ważniejsze – spełniała ona swoje podstawowe zadanie, prezentując najważniejsze zamki i miasta, ukazując siatkę rzeczną i skalę odległości pomiędzy poszczególnymi topograficznymi znakami osadniczymi. Co więcej, ewentualne niedokładności mają charakter w jakimś sensie pozorny, gdyż uwzględniają realny czas potrzebny na przemarsz armii. W związku z tym oceniam mapę jako kluczową, jeśli chodzi o potrzeby działań strategicznych i operacyjnych, o czym będzie mowa niżej.

Wbrew oczekiwaniom dotyczącym kolejnej ofensywy moskiewskiej układ sił na Połoczczyźnie nie zmienił się od 1569 roku do połowy 1579 roku. W roku 1570 zawarto trzyletni rozejm, równocześnie dyplomacja litewska zaczęła mamić cara możliwością wyboru na króla Rzeczypospolitej. Nadal jednak był to teren szczególnie zagrożony najazdem moskiewskim. Zagrożenie wzmożło się od 1577 roku,

⁸⁷ Podobnie niedokładna jest rękopiśmienna mapa wykonana przez Jana Kunowskiego w 1616 roku dla wojsk litewskich i rosyjskich rozmieszczonych wokół Smoleńska. K. Łopatecki, W. Walczak, *Plan sytuacyjny oblężenia Smoleńska z 1616 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 45 (2008), s. 199–204.

⁸⁸ K. Łopatecki, *Ryciny prezentujące kampanię połocką 1579 roku jako jednolita kompozycja kartograficzna*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 157–191.

kiedy to Iwan IV Groźny najechał ziemie inflanckie⁸⁹. W świetle dotyczącego załóg litewskich *Komputu piechoty* z początku 1579 roku twierdzami najmocniej obsadzonymi przez Litwinów były Witebsk i Dżisna, których garnizony składały się z 250 żołnierzy dowodzonych przez pięciu rotmistrzów (łącznie 500 osób). Silnie obsadzona była Dryssa i Uła (po 150 żołnierzy i 3 rotmistrzów), nominalnie po 100 żołnierzy posiadały Woroniec i Lepel. Niewielkie pięćdziesięcioosobowe załogi stacjonowały w Brasławiu, Uszaczy, Ciotczy i Surażu⁹⁰.

Zestawienie mapy Pachołowieckiego z sytuacją strategiczną na początku 1579 roku oraz z działaniami wojennymi w miesiącach letnich i jesiennych wykazuje, że mapa w stu procentach pokrywa się z ówczesnymi potrzebami wojskowymi. Natomiast wyprawa z 1580 roku w zasadzie dotyczy terenu innego niż ten prezentowany na mapie⁹¹.

Narada, która zdecydowała o podjęciu działań wojennych, najpierw przygotowująca je w wymiarze strategicznym, a następnie operacyjnym, odbyła się w Świrze, oddalonym o 80 km od Wilna.

⁸⁹ H. Grała, *Pax Moscovitica? Wokół rosyjskiego władztwa w Inflantach w epoce Iwana IV Groźnego*, w: *Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwinski dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010, s. 673–696; K. Surowiec, A. Razin, *Założenia geopolityki Iwana IV Groźnego i jej realizacja w Rosji w latach 1547–1584*, cz. II, „Humanities and Social Sciences” 21 (2016), no. 2, s. 221–223; P. Łabędź, *Działalność wojskowa Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” w latach 1572–1579*, „Zapiski Historyczne” 76 (2011), z. 1, s. 26 i n.

⁹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskiego, rkps 3112, s. 3–4. Po kampanii 1579 roku największe siły pozostawiono w Połocku, w sumie 1350 osób. Inne umocnienia odnotowane na mapie Pachołowieckiego obsadzono znacznie mniejszymi siłami: Witebsk 400 żołnierzami, Dżisnę 330, Turowłę 300, Ułę 280, Suszę i Lepel po 100, Suraż 80, Dryssę 50, Brasław 25. W 1580 roku zdobyto Uświatę i Jezieryszcze, a następnie ulokowano w nich załogę – w każdym z zamków po 200 osób. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, cz. 2, s. 116–117, 131.

⁹¹ Warto dodać, że podczas kampanii 1580 roku zdobyto jeszcze dwie twierdze odnotowane na mapie Pachołowieckiego. Uświat po krótkiej obronie padł 16 sierpnia 1580 roku, a załoga Jezieryszcz skapitulowała 12 października 1580 roku na pierwsze wezwanie. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, cz. 3, s. 123.

Stefan Batory wyruszył ze stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego 30 czerwca, by dotrzeć do Świru, gdzie przebywał w dniach 12–18 lipca⁹². Według Reinholda Heidensteina podczas rady wojennej „Litwini prawie wszyscy oświadczyli się za tem, żeby iść na Psków przez Inflanty”⁹³. Informacja ta dowodzi, że elity Wielkiego Księstwa Litewskiego miały nie tylko koncepcję strategiczną, ale i przygotowany plan działania operacyjnego – konkretną trasę przemarszu prowadzącą przez obszar Inflant. Rzeczywiście, w dokumentacji po Radziwiłłach birżańskich znajdujemy itineraria, które uwzględniały trasy przemarszu prowadzące z Inflant do Pskowa⁹⁴. Plan taki zachował się w dwóch egzemplarzach i był on zatytułowany *Droga do [ziemi] moskiewskiej*⁹⁵. Stanisław Alexandrowicz odnosił te itineraria do roku 1581⁹⁶. Tymczasem ówczesnie wykonana adnotacja archiwalna brzmi *anno 1579*⁹⁷. Wszystko wskazuje na to, że w Świrze Mikołaj Radziwiłł przedstawił Batoremu opisany przez Heidensteina plan przemarszu do Pskowa przez Inflanty. Cała koncepcja miała polegać na skierowaniu się do twierdzy Kokenhausen, a następnie do

⁹² M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008, s. 577–578; M. Wrede, *Itinerarium...*, s. 98–99.

⁹³ R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej...*, s. 42; *idem*, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 305–306; por. M. Bielski, *Kronika polska*, wyd. J. Bielski, Kraków: Jakub Siebeneicher, Kraków 1597, s. 760–761.

⁹⁴ Radziwiłłowie znali trasę przemarszu z Inflant do Pskowa już z około 1570 roku. Odpowiedni dokument to *Wiadomość kędy w ziemię nieprzyjacielską iść*. Przedstawia on między innymi drogę prowadzącą do Pskowa zaczynającą się od Kiesi przez Smiltyń, Kierepeć, Nowogródek Inflancki, aż do Monasteru Pskowsko-Pieczerskiego. Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Ф. 971, Авт. 321/1, № 2, k. 5–5v; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii...*, s. 192.

⁹⁵ Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Ф. 971, Авт. 321/1, № 11, k. 18–20v.

⁹⁶ S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii...*, s. 193; *idem*, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 170.

⁹⁷ Trzeba odnotować, że zachowały się itineraria z 1581 roku, które są już bardzo przemyślanym i szczegółowym planem działania, nieporównywalnym do zaproponowanych w 1579 roku. Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Ф. 971, Авт. 152, № 4, k. 15.

granicy moskiewskiej (12 mil), Ostrowa (8 mil) i Pskowa (12 mil)⁹⁸. Ten kierunek działań wiązał się z udaną wyprawą zimową Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, która ukazała słabości moskiewskie na tym obszarze⁹⁹. Ponadto tak zaplanowane uderzenie zapewniłoby ochronę północnym posiadłościom litewskim hetmana wielkiego litewskiego.

Założenie strategiczne Litwinów opierało się na przeświadczeniu, że Psków był twierdzą od dawna niemodernizowaną, wiedziano, że Rosjanie nie spodziewali się ataku na to umocnienie, w związku z czym nie było ono przygotowane do długotrwałego oblężenia¹⁰⁰. Abstrahując od możliwości podjęcia tak dalekiej wyprawy, próba zrealizowania tej koncepcji byłaby ogromnym zaskoczeniem dla Iwana Groźnego. Już na początku czerwca 1579 roku Andriej Michałkow, który powrócił z Rzeczypospolitej, poinformował cara, że nieprzyjaciel zaatakuje z jednej strony Smoleńsk, a z drugiej Połock¹⁰¹. Możliwość uderzenia na Psków nie była brana pod uwagę.

Batory zresztą był przeciwny temu pomysłowi. Przemarsz przez wyniszczone Inflanty wymagał zapewnienia stałej aprowizacji. Ponadto należałoby po drodze zająć szereg zamków, co spowolniłoby wyprawę. Wybór takiej trasy mógłby spowodować kontruderzenie moskiewskie na ziemie położone nad Dźwiną – Rosjanie mogli zdobyć kolejne zamki na Połoczczyźnie i Witebszczyźnie. Argument ten przekonał zgromadzonych na radzie wojennej, lecz wówczas zaczęto nalegać na wybór drogi do Pskowa przez ziemie ruskie. Batory również i w tym przypadku nie przystał na propozycję, wskazując, że na tyłach armii pozostałyby twierdze moskiewskie. Było to bardzo niebezpieczne i niezgodne z zasadami sztuki wojennej.

⁹⁸ Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Ф. 971, Авт. 321/1, № 11, к. 18v–19, 20.

⁹⁹ K. Łopatecki, *Wyprawa zbrojna Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” w Inflantach zimą 1579 roku*, „Zapiski Historyczne” 83 (2018), z. 1, s. 39–67.

¹⁰⁰ R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej...*, s. 42; *idem*, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 305–306; por. M. Bielski, *Kronika polska*, s. 760–761.

¹⁰¹ В.В. Пенской, *Героическая оборона Полоцка в августе 1579 года*, „Военно-исторический журнал” 2013, № 6, s. 66.

Jeśli dodatkowo weźmie się pod uwagę anomalie pogodowe, a właściwie nieustannie padające tego lata deszcze, realizacja śmiałego zamysłu Radziwiłłów skończyłaby się katastrofą¹⁰². Treść itinerariów wskazuje jednak na dobre rozpoznanie drogi przez Radziwiłłów. Przewidywali oni, jako się rzekło, trasę z Kokenhauzen do Pskowa wynoszącą 32 mile. W linii prostej jest to odległość 218 km, a najkrótsza obecnie droga lądowa liczy 280 km. Mila na trasie wytyczonej przez Radziwiłłów wynosiła 6812 m – nieco mniej niż mila wielka (7370 m) i więcej niż mila średnia (6336 m).

Król zaproponował zdobycie Połocka mimo negatywnych doświadczeń polsko-litewskich (m.in. nieudanego oblężenia w 1564 roku). Zajęcie twierdzy radykalnie poprawiłoby sytuację geopolityczną i wojskową Rzeczypospolitej. Miasto to zapewniło kontrolowanie przez Wielkie Księstwo Litewskie Dźwiny. Z jednej strony stworzyłoby z tej rzeki linię obronną, z drugiej umożliwiłoby odcięcie oddziałów rosyjskich znajdujących się w Inflantach. Podniesiono również kwestie merkantylne – zajęcie Połocka usprawniałoby handel i żeglugę rzeczną¹⁰³. Stefan Batory użył dobranych argumentów, miał też przemyślaną strategię działania. Powyższe ustalenia wskazują, że na naradzie nie tylko przedstawiono *itineraria scripta*; strona królewska posłużyła się również mapą, zapewne Pachołowieckiego, która mogła między innymi obrazować niebezpieczeństwo grożące ze strony Moskwy oraz ukazać teren przyszłych działań wojennych. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że król właściwie już wcześ-

¹⁰² R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej...*, s. 45–46: „Padaly przez kilkanaście dni deszcze ulewne: utrudniały one do tego stopnia przewóz cięższych sprzętów wojennych, osobliwie armat, że król od własnych powozów musiał posyłać konie, ażeby przyspieszyć pochód. Okoliczność ta, zaszła w początkach wyprawy, zbijiała milcząco zdanie tych, co radzili daleką drogą ruszyć na Psków”.

¹⁰³ R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej...*, s. 42–44; *idem*, *Dzieje Polski...*, t. 1, s. 305–307; por. M. Bielski, *Kronika polska*, s. 760–761.

niej podjął decyzję o celu ataku i mógł nakazać sporządzić stosowną mapę¹⁰⁴.

Nie jest moim celem po raz kolejny omawiać kampanię Stefana Batorego w 1579 roku. Przetawię poniżej jedynie plan operacyjny, czyli założenia działań manewrowych wojsk zestawione z treściami, które zawiera *Descriptio Ducatus Polocensis*.

Dowódcy wyprawy zdawali sobie sprawę z konieczności stworzenia linii komunikacyjnej na obszarze pogranicza. Ziemie te były celowo przez Carstwo Rosyjskie pozostawione jako nieużytki i przez 16 lat celowo nie były zagospodarowane, tak aby teren porósł las. Ponadto poważną naturalną zaporę stanowiła rzeka Dźwina, która na wysokości Połocka liczyła 120 m szerokości. Król postanowił więc zbudować w Kownie przenośny most¹⁰⁵. W celach rozpoznawczych oraz w związku z koniecznością przygotowania szlaku drogowego główne siły miał poprzedzać pułk przedni. Po dotarciu pod Połock miał on zmusić obrońców do ukrycia się w obrębie murów miejskich i uniemożliwić przeciwnikowi uzyskanie posiłków czy dodatkowego zaopatrzenia. Wyprawiono w roli przedniego pułk jazdy z kilkoma rotami pieszych pod dowództwem hetmana litewskiego Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, jego syna Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” i Kaspra Bekiesza. Następnie miała wyruszyć armia główna podzielona na dwa pułki. Armia ciągnęła od Świru na północ, do Dżisny położonej nad Dźwiną, w dwóch kolumnach. Z uwagi na zagrożenie moskiewskie od wschodu szlakiem zachodnim szedł król wraz z artylerią i głównym taborem. Prawą stroną przemieszczał się hetman Mielecki wraz z jazdą polską. Był to układ głęboko przemyślany – „z prawej zagrożąły nieprzyjacielskie zamki Krasne, Susza i Turowła”¹⁰⁶ (por. il. 9).

¹⁰⁴ Warto zwrócić uwagę, że król w Wilnie nakazał księciu Kettlerowi udać się bezpośrednio do Dżisny jako miejsca, w którym odbędzie się ceremonia nadania lenna. R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej...*, s. 41, 46–47.

¹⁰⁵ M. Wrede, *Itinerarium...*, s. 55; T. Nowak, *Uwagi o technice budowy mostów polowych w Polsce w w. XV do XVII*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej” 2 (1956), s. 359–366.

¹⁰⁶ R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej...*, s. 45; M. Bielski, *Kronika polska*, s. 761.

- a) 23 lipca kozacy litewscy zdobyli i zniszczyli Koziany;
- b) 31 lipca Franciszek Żuk zdobył Krasne;
- c) 4 sierpnia oddział Michała Frąckiewicza zajął i spalił Sitno¹⁰⁷.

Jan Zamoyski szczególnie cieszył się ze zdobycia zamku Krasne – dzięki temu odcięta została twierdza Susza, która nie stanowiła już dużego zagrożenia¹⁰⁸. Zrezygnowano więc ze zdobywania silnych twierdz Sokół i Susza; z kolei próba opanowania Turowli przez Franciszka Żuka zakończyła się niepowodzeniem. Te trzy twierdze zostały zajęte po zdobyciu Połocka 30–31 sierpnia 1579 roku. Obrońcy Turowli sami zdezercerowali 4 września, Mikołaj Mielecki zdobył Sokół 11 września, a Susza skapitulowała 6 października. Nieco przypadkowo udało się opanować 13 grudnia Nieszczerdę¹⁰⁹.

Niewątpliwie już pod Świrem znano położenie głównych twierdz rosyjskich. Zdawano sobie sprawę z lokalizacji oddziałów moskiewskich znajdujących się po lewej stronie Dźwiny. Stąd decyzja o zabezpieczającym pułku Mieleckiego chroniącym działa, tabor, a przede wszystkim dwór królewski (il. 8). Pułk przedni również nie działał na ślepo, lecz, jako się rzekło, według ustalonej trasy przemarszu dotarł pod Połock, zaatakowano przy tym mniejsze zamki. Od samego początku polscy i litewscy dowódcy mieli świadomość kluczowego

¹⁰⁷ Por.: „Z którym ludem [król] Michała Fronckowicza posłał, / Aby swoim przemysłem jako Sitna dostał; / Bo wiedział położenie dobrze zamku tego” – A. Rymśa, *Deketeros akroama to jest dziesięćroczna powieść wojennych spraw* [...] *Krzysztofa Radziwiłła*, w: W.R. Rzepka, A. Sajkowski, *Andrzeja Rymśy „Dziesięćroczna powieść wojennych spraw...”* (1585), „Miscellanea Staropolskie” 4 (1972), s. 158.

¹⁰⁸ J. Zamoyski do J.A. Caligario, Dzisiaj 4 VIII 1579, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego...*, t. 1, s. 354.

¹⁰⁹ M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy”...*, s. 579, 583–584; K. Górski, *Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim za Batorego*, „Biblioteka Warszawska” 4 (1892), s. 105, 112–113; H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, cz. 2, s. 109; D. Kupisz, *Połock...*, s. 158–163; В.В. Новодворский, *Борьба за Ливонию между Москвою и Речью Посполитою (1570–1582)*, Санкт-Петербург 1904, s. 94, 107–111; R. Przybyliński, *Hetman wielki koronny Mikołaj Mielecki (ok. 1540–1585)*, Toruń 2002, s. 182–188.

znaczenia budowy mostu przenośnego, a także konieczności wyznaczenia trasy przez nieużytki leżące na pograniczu.

Wnioski

1. Przeprowadzona analiza jednoznacznie wskazuje, że mapa powstała na potrzeby kampanii wojennej w pierwszej połowie 1579 roku, czyli przed działaniami zbrojnymi. Pachołowiecki naniósł na mapę to, co znalazł w istniejących już rękopiśmiennych szkicach oraz opisach, wykorzystał także informacje od osób zorientowanych w uwarunkowaniach geograficznych ziemi połockiej. Mógł między innymi posłużyć się dziełem Aleksandra Gwagnina. Materiały, o których mowa, istniały przynajmniej od przełomu lat 60. i 70. XVI wieku.
2. Mapa Pachołowieckiego stała się podstawą planowania działań strategicznych kampanii 1579 roku przez Stefana Batorego w Świrze (na zebraniu tym Radziwiłłowie prezentowali itineraria). Pozwoliła również przygotować plan działań manewrowych (operacyjnych) w początkowym okresie walk o Połocczynę. Uznano, że jest konieczne wysłanie pułku przedniego, który przygotowałby drogę dla taboru, dział oraz orszaku królewskiego i zbudował most na Dźwinie. Pułk miał wyznaczone szczegółowe zadania, do których należały próby (w trzech przypadkach udane) zdobycia pomniejszych zamków rosyjskich. Główna armia poruszała się w dwóch kolumnach – pułk królewski chroniony był od południa przez pułk polski pod dowództwem Mikołaja Mieleckiego. Na mapie odnotowano nawet itineraria – planowany przemarsz wojsk Batorego. Uważam, że rękopiśmienna wersja mapy Pachołowieckiego stała się podstawą dalszych prac kartograficznych. Na mapę tę nanoszono kolejne zdobyte informacje o ziemiach moskiewskich, co wpłynęło na późniejszą mapę Sulimowskiego, a następnie na drukowane zabytki kartograficzne – mapę Wielkiego Księstwa Litewskiego Macieja Strubicza, mapę Radziwił-

łowską i oczywiście *Descriptio Ducatus Polocensis* Pachołowieckiego/Cavalieriego¹¹⁰.

3. Mapę Stanisława Pachołowieckiego cechują duże nieprawidłowości w odwzorowaniu odległości pomiędzy zamkami. Mimo to nie należy deprecjonować roli, jaką odegrało to źródło w działaniach wojennych. Nie chodziło bowiem o dużą precyzję, lecz o skalę odległości – ta zaś została oddana prawidłowo. Ukazano bardzo bogatą siatkę rzek, lasów i jezior, odnotowano najważniejsze zamki, miasta i osady.
4. Po zakończeniu głównych działań w kampanii połockiej, w okolicach września 1579 roku, mapa została poszerzona o widoki założeń fortyfikacyjnych oraz podstawowe elementy topograficzne z siedmiu planów twierdz. Być może czynności tej dokonał rytownik włoski Giovanni Battista Cavalieri. Niewątpliwie Pachołowiecki nie uzupełnił mapy o nowe ustalenia kartograficzne, które pojawiły się dzięki prowadzonemu rozpoznaniu i innym działaniom zbrojnym. Dotyczy to w szczególności okolic Połocka, Dzisny, Sokoła.
5. Od początku drugiej połowy XVI wieku strona rosyjska tworzyła dokładne opisy dróg i rzek pogranicza moskiewsko-litewskiego. Przypuszcza się, że w latach 1563–1564 Michał Morozow stworzył mapę prezentującą Połocczynę. Z pewnością nie dorównywała ona poziomem mapie Pachołowieckiego, gdyż nawet wykonana na potrzeby wojsk rosyjskich mapa tego obszaru Maksimowa Cyzirewicza z 1701 roku jest dużo mniej precyzyjna i dokładna niż polskie źródło kartograficzne powstałe w 1579 roku. Niemniej należy stwierdzić, że ziemie pogranicza litewsko-moskiewskiego były do czasów batoriańskich zdecydowanie lepiej rozpoznane kartograficznie przez państwo Iwana Groźnego.
6. W mapę Pachołowieckiego wkomponowany został najstarszy znany fragment *itinerarium pictum* (zob. il. 6) prezentujący przemarsz pułku Stefana Batorego z miejscowości Głębokie

¹¹⁰ Por. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, cz. 3, s. 132–134.

do Dżisny w końcu lipca 1579 roku. Należy podkreślić, że o ile w 1580 roku Batory przyjął inną marszrutę, o tyle w 1581 roku poruszał się znów dokładnie według schematu z 1579 roku¹¹¹. Dwór królewski mógł przygotować ową podróż już na podstawie wydrukowanej w 1580 roku w Rzymie mapy Stanisława Pachołowieckiego.

7. Na mapie Połoczczyzny Stanisław Pachołowiecki naniósł nie tylko dorzecze Dżwiny, ale i początek dorzecza Dniepru, zaznaczając Berezynę i Czernicę. Tym samym zaznaczono wododział bałtycko-czarnomorski. Na potencjalne znaczenie strategiczne i gospodarcze tego rejonu zwracał uwagę Reinhold Heidenstein.
8. Na nowo przeliczono odległości pomiędzy głównymi zamkami, co pozwoliło ustalić, że 1 mila odnotowana na mapie Pachołowieckiego wynosiła około 4,99 km (a nie 5,6 km, jak podawał Stanisław Alexandrowicz). Realnie niewielka długość mili może świadczyć o subiektywnych odczuciach współczesnych, którzy przemierzali trudny do pokonania teren Połoczczyzny i potrzebowali na to więcej czasu. Należy również zmodyfikować obliczenia związane ze skalą mapy. *Descriptio Ducatus Polocensis* zostało wykonane w skali około 1 : 482 000, nie zaś 1 : 545 000 czy 1 : 700 000, jak podają wcześniejsi badacze¹¹².
9. Źródła kartograficzne z epoki batoriańskiej potwierdzają hipotezę, że przynajmniej do 1580 roku zamek w Dziśnie znajdował się u ujścia rzeki Dżisny do Dżwiny. W późniejszym dopiero czasie (być może na polecenie Batorego, przebywającego w tej twierdzy w 1581 r.) odcięto przekopem cypel, łącząc obie rzeki i tworząc wyspę zamkową.
10. Mapa Księstwa Połockiego ukazuje przemiany, które możemy określić jako „wczesnonowożytny zwrot kartograficzny” (*the early*

¹¹¹ M. Wrede, *Itinerarium...*, s. 111–112.

¹¹² T.M. Nowak, *Polska artyleria, inżynieria i kartografia wojskowa XVII w. – teoria i praktyka*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 22 (1979), s. 117, przyjął, że użyteczna skala w mapach na potrzeby działań operacyjnych wynosić powinna od 1 : 200 000 do 1 : 600 000.

modern cartographic turn). Polegał on na upowszechnieniu się myślenia przestrzennego opartego na wyobrażeniu pewnego obszaru na wzór coraz bardziej rozpowszechnionych map¹¹³. Szesnastowieczny dowódca zaczyna myśleć i konstruować plany działań militarnych za pomocą mapy. To zrewolucjonizowało sposób prowadzenia wojen, gdyż umożliwiało dokładniejsze ulokowanie armii (oddziałów) w przestrzeni¹¹⁴. Dowódcy byli w stanie stworzyć w wyobraźni proste schematy oparte na wzorcu kartograficznym, a to, co zaplanowali, potrafili przenieść na papier, czy to w formie szkiców, czy też poprzez opis drogi (itineraria). Tym samym zaczęto zarządzać przestrzenią na poziomie strategicznym, co wpłynęło na kształtowanie się planowania operacyjnego.

Bibliografia

Archiwalia

Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург:

Ф. 971, Авт. 152, № 4.

Ф. 971, Авт. 321/1, № 2, 11.

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Archiwum Radziwiłłów, dz. II, suplement, nr 8.

Archiwum Zamoyskiego, rkps. 3112.

Archivio Segreto Vaticano:

Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A.

Segreteria di Stato, Germania, sygn. 93.

¹¹³ W zasadzie brak polskich omówień tego zagadnienia. Zjawisko to prezentuje w niepublikowanych dotychczas pracach Jakub Niedźwiedź. Wśród licznych publikacji zagranicznych warto wyróżnić: T. Conley, *The Self-Made Map. Cartographic Writing in Early Modern France*, Minneapolis–London 1997.

¹¹⁴ Przekrojowe spojrzenie na kartografię wojskową w Europie: J. Hale, *Warfare and Cartography, ca. 1450 to ca. 1640*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, s. 719–737; Z.G. Török, *Renaissance Cartography in East-Central Europe, ca. 1450–1650*, w: *The History of Cartography...*, s. 1839–1851.

- Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I (Wawel), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/64, X/74, X/81, X/82, X/84, X/85, X/86, X/89, X/96, X/99, X/104, X/107, X/112, X/115, X/117, X/125, XI/164 .
- Biblioteca Comunale Augusta, Perugia, sygn. St. Serie I n. 63.
- Biblioteka Gdańska PAN, Zbiory Grafiki, nr 5664.
- Bibliothèque nationale de France, Coll. Lallemand de Betz, sygn. VX-48-FOL, fol. 198-199 (n. 7454), fol. 202-203 (n. 7455).
- British Library, sygn. Maps *33825.(1.); Maps C.7.e.4.(54.)
- Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. VIII-XVI.137A.
- Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, nr inw. 16596 A*, 16597 A*.
- Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. TN 2464, 2826 (dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz).

Źródła drukowane i opracowania

- Вялікі гістарычны атлас Беларусі ў чатырох тамах*, т. 2, Мінск 2013.
- Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, т. 1, Мінск 2009.
- Дук Д.У., *Полацк і палачане (IX–XVIII стст.)*, Наваполацк 2010.
- Книга Большому Чертежу*, ред. К. Н. Сербиной, Москва 1950.
- Коркунов М.А., *Карта военных действий между русскими и поляками в 1579 году, и тогдашние планы города Полоцка и окрестных крепостей*, „Журнал Министерства народного просвещения” 15 (1837), № 8, s. 235–249 + reprodukcje.
- Лебедев Д.М., *Очерки по истории географии в России XV и XVI веков*, Москва 1956.
- Ляўко В.М., Гурын М.Ф., Заяц Ю.А. і інш., *Археалогія Беларусі у 4 т.*, т. 4: *Помнікі XIV–XVIII стст.*, пад рэд. В.М. Ляўко і інш., Мінск 2001.
- Новодворский В.В., *Борьба за Ливонию между Москвою и Речью Посполитую (1570–1582)*, Санкт-Петербург 1904.
- Описи Царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года*, ред. С.О. Шмидт, Москва 1960.
- Пенской В.В., *Героическая оборона Полоцка в августе 1579 года*, „Военно-исторический журнал” (2013), № 6, s. 65–71.
- Пестерев В.В., *К вопросу о степени развития русской картографии в XVI–XVII веках*, „Вестник Курганского университета”, Серия „Гуманитарные науки” 2 (2006), s. 72–75.
- Платонов Р.М., Платонов М.А., Давидович А.С., *Градостроительство Полоцка в XIV–XVIII века*, „Вестник Полоцкого государственного университета”, Сер. Ф, „Прикладные науки. Строительство” 12 (2009), s. 7–13.
- Рыбаков Б.А., *Русские карты Московый XV – начала XVI века*, Москва 1974.

- Сапунов А., *Река Западная Двина с картами, планами и рисунками*, Витебскъ 1893.
- Сборник Императорского Русского исторического общества*, т. 71, Пётэрсбург 1892.
- Фальковский Н.И., *Чертежи Полоцкой земли и русских городов XVI в.*, „Труды по истории техники” 1 (1952), s. 113–121.
- Чантурия Ю.В., *Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.*, Минск 2005.
- Alexandrowicz S., *Dziedzictwo kartografii wojskowej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jej funkcje źródłowe i praktyczne na tle kartografii krajów Europy Wschodniej XVI i XVII wieku*, w: *Środowisko kulturotwórcze i kontakty kulturalne na tle Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 191–204.
- Alexandrowicz S., *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Alexandrowicz S., *Kartografia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce panowania Jagiellonów*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 46 (2014), nr 1, s. 62–76.
- Alexandrowicz S., *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 19 (1971), nr 1, s. 3–29.
- Alexandrowicz S., *Pacholowiecki (pierwotnie Pacholowic) Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 761–762.
- Alexandrowicz S., *Plan oblężenia zamku Uły z 1568 roku (przyczynek do początków staropolskiej kartografii wojskowej)*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 18 (1986), nr 4, s. 165–175.
- Alexandrowicz S., *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989.
- Alexandrowicz S., Buczek K., *Polska kartografia wojskowa do połowy XVII wieku*, w: *Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. Materiały z konferencji*, oprac. B. Krassowski, J. Madej, Warszawa 1982, s. 7–32
- Alexandrowicz S., Łuczyński J., Skrycki R., *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 1: 1553–1579, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904.
- Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 2: 1580–1582, wyd. J. Siemiński, Warszawa 1909.
- Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie*, t. 7: 1554–1572, Lwów 1910.
- Bagrow L., *A History of Russian Cartography up to 1800*, ed. by H.W. Castner, Ontario 1975.
- Behring W., *Beitrag zur Geschichte des Jahres 1577, II: Die Berichte der kursächsischen Gesandten Abraham von Bock und Dr. Andreas Pauli über die Friedensvermittlung zwischen König Stephan Bathory und der Stadt Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 45 (1903), s. 1–136.

- Bielski M., *Kronika polska*, wyd. J. Bielski, Kraków: Jakub Siebeneicher, 1597.
- Black J., *A Revolution in Military Cartography?: Europe 1650–1815*, „Journal of Military History” 73 (2009), no. 1, s. 49–68.
- Buczek K., *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 8 (1934), z. 3, s. 3–15.
- Buczek K., *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 7 (1933), z. 2, s. 69–121.
- Conley T., *The Self-Made Map. Cartographic Writing in Early Modern France*, Minneapolis–London 1997.
- Ferenc M., *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- Franczak G., *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego z 1580 roku – transkrypcja i przekład*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 61–74.
- Franczak G., *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pachołowieckiego z 1580 roku*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 193–152.
- Franczak G., *Polotia recepta. Mapa Księstwa Połockiego jako tekst propagandowy (w opracowaniu)*
- Goldenberg L.A., *Russian Cartography to ca. 1700*, w: *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissances*, part 2, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2007, s. 1852–1903.
- Górski K., *Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim za Batorego*, „Biblioteka Warszawska” 4 (1892), s. 93–117.
- Grala H., *Pax Moscovitica? Wokół rosyjskiego wladztwa w Inflantach w epoce Iwana IV Groźnego*, w: *Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwinski dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010, s. 673–696.
- Grala H., *Źródła do dziejów stosunków polsko-moskiewskich w XVI w. (Nowe znaleziska w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7 (1997), s. 135–154.
- Guagnini A., *Rerum Polonicarum tomus secundus: Poloniae, Lituaniae, Samogitiae, Russiae, Massoviae, Prussiae, Livoniae, Moschoviae, Tartariae, quae generali vulgo Sarmatiae Europae nomine veniunt chorographicam descriptionem*, Frankfurt 1584.
- Guagnini A., *Sarmatiae Europae Descriptio*, [Kraków] 1578.
- Guagnini A., *Z kroniki Sarmacyi europejskiej*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1860.
- Gwagnin A., *Kronika Sarmacyjej Europejskiej*, Kraków: Mikołaj Lob, 1611.
- Hale J., *Warfare and Cartography, ca. 1450 to ca. 1640*, w: *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissances*, part 2, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2007, s. 719–737.
- Hedemann O., *Dzisiaj i Druja magdeburskie miasta*, Wilno 1934.
- Heidenstein R., *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiąg XII*, t. 1–2, przeł. M. Gliszczynski, Petersburg 1857.

- Heidenstein R., *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, przeł. i wyd. J. Czubek, Lwów 1894.
- Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. 2, [oprac. T. Niewodniczański], Warszawa 2002.
- Kiverson V., *Cartographies of Tsardom. The Land and Its Meanings in Seventeenth Century Russia*, Ithaca–London 2006.
- [Korkunov M.A.], *Karta operacyj wojennych w wyprawie Polaków naprzeciw Rosyjanom w roku 1579 i plany ówczesne miasta Połocka z przyległymi twierdzami*, Wrocław 1840.
- Korzon T., *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa*, t. 2, Kraków 1912.
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, cz. 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), nr 1, s. 51–124.
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, cz. 3, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), nr 2, s. 81–151.
- Kozica K., *Charakterystyka prac kartograficznych Stanisława Pacholowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 37–59.
- Kula W., *Miary i ludzie*, Warszawa 1970.
- Kupisz D., *Połock 1579*, Warszawa 2003.
- Lesmaitis G., *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2013.
- Łabędź P., *Działalność wojskowa Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” w latach 1572–1579*, „Zapiski Historyczne” 76 (2011), z. 1, s. 23–40.
- Łopatecki K., *Mapy w planowaniu działań operacyjnych armii polskiej i litewskiej do początków panowania Stefana Batorego*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 567–607.
- Łopatecki K., *Rola map i planów w działaniach taktycznych wojsk polskich i litewskich do początku panowania Stefana Batorego*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 609–663.
- Łopatecki K., *Ryciny prezentujące kampanię połocką 1579 roku jako jednolita kompozycja kartograficzna*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 157–191.
- Łopatecki K., *Wykorzystanie map w działaniach strategicznych do 1586 roku w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 511–566.
- Łopatecki K., *Wyprawa zbrojna Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” w Inflantach zimą 1579 roku*, „Zapiski Historyczne” 83 (2018), z. 1, s. 39–67.
- Łopatecki K., *Walczak W., Plan sytuacyjny oblężenia Smoleńska z 1616 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 45 (2008), s. 199–204.
- Łucznyński J., *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 r. w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne” 78 (2013), z. 1, s. 73–100.

- Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 9 (1937), nr 2, s. 267–304.
- Minow H., *Historische Vermessungsinstrumente. Ein Verzeichnis der Sammlungen in Europa*, Wiesbaden 1990.
- Niedźwiedz J., *Polska szesnastowieczna propaganda wojenna w działaniu: przypadek Atlasu Księstwa Połockiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 3 (44), s. 477–510.
- Nowak T.M., *Polska artyleria, inżynieria i kartografia wojskowa XVII w. – teoria i praktyka*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 22 (1979), s. 65–130.
- Nowak T., *Uwagi o technice budowy mostów polowych w Polsce w w. XV do XVII*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej” 2 (1956), s. 345–387.
- Ortelius A., *Theatrum orbis terrarum*, [Antwerpen 1571].
- Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858.
- Parker G., *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries’ Wars*, Cambridge 1972.
- Pfning P., *Methodus Geometrica*, Nürnberg 1598.
- Piotrowski J., *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczyński, Kraków 1894.
- Plewczyński M., *Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwiną i Ulą w latach 1567–1568, w: Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 57–72.
- Plewczyński M., *Wkład Radziwiłłów w rozwój staropolskiej sztuki wojennej XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7 (1997), s. 27–36.
- Przybyliński R., *Hetman wielki koronny Mikołaj Mielecki (ok. 1540–1585)*, Toruń 2002.
- Puckalanka U., *Szesnastowieczna mapa polsko-litewskich szlaków podróży*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Biblioteka” 4 (1964), nr 54, s. 183–200.
- Rewizja województwa połockiego z roku 1552*, wyd. J. Szujski, w: *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 2, Kraków 1880, s. 175–247.
- Rymsza A., *Deketeros akroama to jest dziesięćcrocna powieść wojennych spraw [...] Krzysztofa Radziwiłła*, w: W.R. Rzepka, A. Sajkowski, *Andrzeja Rymusy „Dziesięćcrocna powieść wojennych spraw...” (1585)*, „Miscellanea Staropolskie” 4 (1972), s. 121–223.
- Sarnicki S., *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1881.
- Solikowski J.D., *Krótki pamiętnik rzeczy polskich od zgonu Zygmunta Augusta [...] do r. 1590*, przeł. i wyd. W. Syrokomla, Petersburg–Mohylew 1855.
- Solski S., *Geometra polski to jest nauka rysowania, podziału, przemieniania i rozmierzania linii, angułów, figur i brył pełnych*, cz. 2, Kraków 1643.

- Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Diaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887.
- Stamm E., *Staropolskie miary*, cz. 1: *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938.
- Surowiec K., Razin A., *Założenia geopolityki Iwana IV Groźnego i jej realizacja w Rosji w latach 1547–1584*, cz. II, „Humanities and Social Sciences” 21 (2016), no. 2, s. 219–231.
- Török Z.G., *Renaissance Cartography in East-Central Europe, ca. 1450–1650*, w: *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissances*, part 2, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2007, s. 1839–1851.
- Urwanowicz J., *Wokół ideologii przedmurza chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 29 (1984), s. 185–199.
- Wiadomości do dziejów Polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiej*, wyd. A. Mosbach, Wrocław 1860.
- Wilgosiewicz-Skutecka R., *Komu było dedykowane dzieł Gwagnina Sarmatiae Europaeae descriptio? – rozwiązanie zagadki znanego polonicum XVI w.*, „Biblioteka” 11 (2007), s. 11–19.
- Wrede M., *Itinerarium króla Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa 2010.